

Study of the Gardens of Yazd Based on Historical Texts from the Beginning to the Safavid Period

Davood Emami Meybodi*

Master of Restoration and Historical Textures, Faculty of Art and Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/10/25;

Accepted: 2022/02/07;

Published Online 2022/05/12

 [10.30699/athar.43.1.120](https://doi.org/10.30699/athar.43.1.120)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Davood Emami Meybodi

Master of Restoration and
Historical Textures, Faculty
of Art and Architecture,
Central Tehran Branch,
Islamic Azad University,
Tehran, Iran

Email:

mehraz.emami@ymail.com

ABSTRACT

Yazd, since it has fewer ups and downs and social ups and downs, architecture in a calm bed has continued in a quiet context. Security concerns and relative calm during the Middle Ages and the digging of numerous aqueducts have paved the way for the emergence of gardens in Yazd city. Therefore, due to the extensive use of gardens in the historical texts of Yazd and the lack of research on the medieval gardens of Yazd, this article addresses this issue. This article aims to study the characteristics of the mentioned gardens in the historical text and the components of these gardens. The research method of this article is based on historical documents and library studies. The method of this analytical-historical research and its main source is historical sources such as the book "Tarikh-e yazd" and " Tarikh-e Jadid-e Yazd" and "Jame e Mofidi". This article describes historic gardens from aspects of architecture, decorations, function, developments, creators, and factors of origin. The historical scope of this research is from the birth of Yazd to the tenth century AH. It includes the gardens of the first centuries AH, the period of Al-Kakuieh, Atabakan, Al-Muzaffar, Timurids, and Safavids. This study shows that Yazd gardens have local and indigenous characteristics that are common in this area. According to historical sources, it is undeniable that the architectural methods and local decoration have entered the garden building. Also, the evolution of gardens throughout history and various activities in Yazd gardens show that some gardens are multi-functional. Finally, as the founders of the gardens, local rulers and nobles have played a major role in digging canals and ultimately forming historic gardens.

Keywords: Garden, Architecture, Yazd, Al muzaffar, Timurids

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Emami Meybodi, D. Study of the Gardens of Yazd Based on Historical Texts from the Beginning to the Safavid Period. *Athar*, 43(1), 120-146.

مقاله پژوهشی

مطالعه باغات یزد با تکیه بر متون تاریخی از پیدایش تا دوره صفویه

*داود امامی میبدی

کارشناس ارشد مرمت و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران مرکز، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	خلاصه
دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۳ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸ انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۰۲/۲۲	یزد به واسطه اینکه کمتر دچار فراز و نشیب‌های اجتماعی شده، معماری در یک بستر آرام به استمرار و تداوم خود ادامه داده است. دوربودن از دغدغه‌های امنیتی و ایجاد آرامش نسبی در طی قرون میانی و حفر قنوات متعدد، زمینه را برای ظهور باغ در شهر یزد فراهم نموده است. با توجه به کاربرد زیاد باغ در متون تاریخی یزد و عدم انجام پژوهشی درباره باغ‌های قرون میانی یزد، در این مقاله به این موضوع پرداخته شده است. هدف این مقاله پاسخ‌گویی به این سؤال است که به استناد متون تاریخی باغ‌های باغ در چه ویژگی‌هایی هستند و مؤلفه‌های سازنده این باغ‌ها چه بوده است؟ روش تحقیق این مقاله بر مبنای اسناد و مدارک تاریخی و همچنین مطالعات کتابخانه‌ای است. روش این پژوهش تحلیلی-تاریخی و منبع اصلی آن، منابع تاریخی مانند کتاب «تاریخ یزد» و «تاریخ جدید یزد» و «جامع مفیدی» است. این مقاله باغ‌های تاریخی را از جنبه‌های عملکردی، شکلی، اجزاء و عناصر معماری مورد کنکاش قرار داده است. محدوده تاریخی این پژوهش از زمان پیدایش یزد تا قرن دهم هجری بوده و شامل باغ‌های قرون اولیه هجری، دوره آل کاکوئیه، اتابکان، آل مظفر، تیموریان و صفوی است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که باغ‌های بزرد دارای ویژگی‌های محلی هستند که در این ناحیه رواج داشته است. شیوه‌های معماری و تزیینات بومی در داخل ساختمان باغ‌ها به کار گرفته می‌شده است. همچنین تحولات باغ‌ها در طول تاریخ و به کارگیری فعالیت‌های متنوع در باغ‌های یزد نشان از چند عملکردی بودن برخی باغ‌ها دارد. درنهایت حاکمان محلی و اشراف به عنوان بانی‌های باغ‌ها نقش اصلی در حفر قنوات و درنهایت شکل‌گیری باغ‌های تاریخی داشته‌اند.
نویسنده مسئول: داود امامی میبدی	کارشناس ارشد مرمت و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران مرکز، تهران، ایران
پست الکترونیک: mehraz.emami@ymail.com	

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انتطاق (بازترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

امامی میبدی، داود. مطالعه باغات یزد با تکیه بر متون تاریخی از پیدایش تا دوره صفویه. فصلنامه علمی اثر، ۱۴۰۱، (۱)، ۱۲۰-۱۴۶.

۱- مقدمه

قوام الدین محمد بن نظام حسینی (متوفی ۷۳۲ هجری) و پسرش سید شمس الدین محمد که بخشی از اموال خود را وقف کرده‌اند، در سال‌های ۷۳۲ و ۷۳۳ هجری نگارش یافته و بین سال‌های ۷۳۴ تا ۷۳۳ هجری نسخه‌های متعددی از آن به تسبیح عده‌ای از علماء و قضات و نقایق آن دوره رسیده و به تصریح و قفنه، نسخه‌های مذکور به اماکن مختلفی که موقوفات متعلق بدان‌ها بوده (مکه، مدینه، کربلا...) فرستاده شده است تا متولیان آن اماکن از مفاد و میزان آن آگاه شوند (Mir Hosseini, 2005).

کتاب «تاریخ جدید یزد» نوشته احمد بن حسین بن علی کاتب از نویسنده‌گان قرن نهم هجری است که در حدود سال ۸۶۲ هجری در ایام سلطنت چهانشاه قره قوبنلو به نام امیرزاده پیر بداق پسر چهانشاه که در آن تاریخ از طرف پدر حکومت فارس را داشته است (Brown, 1960). با اقتباس و تقلید از «تاریخ یزد» جعفری چه در زمینه نوع مطالبات و درموردن فصل‌بندی نگارش یافته است (Katabi, 1985). این کتاب چیزی جز شرح و بسط مطالبات تاریخ یزد جعفری و الحق مواردی دیگر به آن نیست (Zeinali & Pirmoradian, 2014). مفصل‌ترین اثر در تاریخ و جغرافیای شهر یزد کتاب «جامع مفیدی» تألیف محمد مفید بن نجم الدین محمود بن حبیب‌الله یزدی معروف به محمد مفید مستوفی بافقی از دیوانیان عصر شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۷۹ هجری است (Mostofi Bafghi, 2007) که در سال ۱۰۹۰ هجری نوشته شده است (Katabi, 1985). محدوده مورد مطالعه این مقاله از ابتدای پیدایش تا انتهای دوره تیموری و بخشی از دوره صفوی است و شامل باغ‌های موجود یزد که اکثراً در دوره زندیه و قاجار ساخته شده و در کتاب «جامع جعفری» آمده است، نمی‌شود. با توجه به اینکه این مقاله به استناد متون تاریخی مطالعه شده است و در این متون درباره موضوعاتی مانند نحوه گردش و حرکت آب در باغ‌ها ذکری به عمل نیامده، در این مقاله نیز مورد بحث قرار نگرفته است.

۲- پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه این مقاله شامل موضوعات متنوعی است، ذکر عقبه تحقیق شامل شاخه‌های متنوعی بوده که در اینجا به

تحقیقات درباره باغ‌های یزد معطوف به چند دهه اخیر است و بیشتر پژوهش‌هایی که انجام شده با تمرکز بر روی چند باغ معروف دوره زندیه و قاجار بوده است. بسیاری از این پژوهش‌ها درباره باغ ایرانی، تقليیدی ملال آور از تحقیقات اصیل مستشرقان یا دارای نگاه کلیشه‌ای با محوریت موضوع‌های غیر فیزیکی هستند. یافته‌ها و نتایج انشایی و غیرواقعی در باب باغ بسیار زیاد است و این خود متأثر از نوع نگاه به باغ طی مطالعات یک قرن اخیر است. این نگاه گاه با تأکید بر روی بهشتی بودن تصویر باغ و گاه با تأکید بر هندسه خالص باغ، راه را بر روی نظرات دیگر می‌بندد و احاجزه حضور دیدگاه‌های متفاوت را برآورده تا بد و باغ را در قالب مشخص و نظام معین تجسم می‌کند؛ درحالی که واقعیت تاریخی و خارجی سخن متفاوتی از این دیدگاه‌ها را بیان می‌کنند. باغ‌های محلی برخلاف نظریه‌های کلی نگر الگوهایی را ارائه می‌دهند که هم‌خوان با این تئوری‌ها نیستند. جلوه‌های ناحیه‌ای باغ با شبکه‌ها و شیوه‌های حکومتی و مرکزی متفاوت هستند و این مقوله با روح معماری ایرانی که تنوع‌نگر است هماهنگ بوده است. در این مقاله سعی شده باغ‌های تا قبل از دوره زندیه را در یزد با نگاهی تاریخی و منطبق با متون قدیمی مورد کنکاش قرار دهد. منابع اصلی این تحقیق کتاب‌های «تاریخ یزد»، «تاریخ جدید یزد»، «جامع الخیرات» و «جامع مفیدی» است. کتاب «تاریخ یزد» نوشته جعفر بن محمد بن حسن جعفری از دانشمندان و علمای سده نهم هجری است. جعفر بن محمد بن حسن معروف به جعفری از سادات حسینی نسب یزد است. کتاب «تاریخ یزد» کهنه‌ترین کتاب تاریخی درباره شهر یزد است و بیشتر کتاب‌های دیگر که در باب تاریخ یزد تألیف شده است، ظاهراً مبتنی بر آن است. نویسنده، شاعر و مورخ محسوب می‌شده و به مأخذ قدیم دسترسی داشته است (Zarrinkoob, 2001) و توجه اصلی وی، به جای رویدادهای تاریخی، به بنای‌های یزد و سازندگان آنها بود. همچنین با دقت و وسوس از عمارت‌ها و اینهای اقتصادی، دیوانی، فرهنگی و دینی و بانیان آنها یاد کرده است (Zeinali & Pirmoradian, 2014). جامع الخیرات عنوان رسالت وقف‌نامه‌ای است که توسط سید رکن‌الدین ابوالمکارم محمد بن

باغ دولت‌آباد یزد می‌پردازد (Javaherian & Shahcheraghi, 2017).

جایگاه درختان مثمر در منظر باغ موضوع مقاله‌ای است که به باغ‌های یزد نیز نظر نموده است (Khalilnezhad & Tobias, 2016). با توجه به اینکه فرهنگ کاربیزی از عوامل شکل‌گیری باغات بوده، از جمله پژوهش‌هایی که درباره قنوات یزد انجام‌شده مقاله‌ای است که به قنوات مذکور در جامع الخیرات می‌پردازد و راهنمای شکل‌گیری و توسعه شهر و باغات در این دوران است (Nikzad & Danesh Yazdi, 2014). همچنین مقاله‌ای درباره شکل‌گیری قنات دولت‌آباد یزد انجام گرفته است (Ramezanzadeh & Behnam Far, 2018) (Semsare yazdi & Karimian, 2018) بازنمایی مسیر قنات وقف‌آباد و تأثیر آن بر روی باغات محله اهرستان می‌پردازد (Memarian, 2008). نیز در مقاله «وقف قنات» به قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد اشاره می‌کند (Cheraghi, 2012). در حوزه روش‌شناسی قبل از این مقاله، قیومی به بررسی باغ‌های خراسان در تاریخ بیهقی پرداخته است (Qayyoomi, 2008). گونه‌شناسی باغ‌های حکومتی با تکیه بر متون تاریخی از جمله پژوهش‌هایی با این رویکرد است (Goodarzi & Ghanbari, 2018). تحقیق درباره باغ‌های تهران بر مبنای متون تاریخی و سفرنامه‌ها موضوع مقاله دیگری است که با نگاهی روایت‌گرانه به باغات پرداخته است (Eta et al., 2020). همچنین کتاب تحلیل و بازخوانی باغ و باغ‌سازی به روایت متون و اسناد تاریخی از جمله منابع موثق در این باره است (Jamal al-Din, 2019). جیحانی علاوه بر مقالات متعدد در این باره در کتابی با عنوان «منظر باغ» به بررسی تحول و اصول شکل‌گیری باغات قرون نهم و دهم بر مبنای متون تاریخی می‌پردازد (Jeihani & Varzaeipour, 2017).

۳- توصیف و بررسی

۱-۳- روش و پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی- تحلیلی به تبیین معماری باغ‌های تاریخی یزد پرداخته است. این پژوهش به گردآوری اطلاعات تاریخی لازم بهخصوص از متون تاریخی محلی تا قرن

آن اشاره می‌شود. یکی از منابع معتبر معماری در حوزه معماری یزد کتاب «یادگارهای یزد» نوشته ایرج افشار است که با نگاهی تاریخی به معرفی معماری بناهای این خطه پرداخته است. ابوبی مهریزی در بخش جغرافیای فرهنگی شهر یزد به معرفی باغات دوره صفوی پرداخته است (Abuei Mehrizi, 2012). از جمله پژوهش‌هایی که می‌توان درباره باغ‌های آل‌مظفر به آن اشاره کرد، کتاب «معماری تیموری ایران و توران» نوشته دونالد ویلبر و لیزا گلمبگ است. ویلبر در کتابی جداگانه به معرفی گونه‌های گیاهی مشمر و معماری در باغات می‌پردازد (Wilber, 2007). پیرنیا به نظام کلی کاشت گیاهان در باغ‌ها و جایگاه آنها در طراحی می‌پردازد (Pirnia, 2008). در ادامه آن معماریان در بخش باغ کتاب «معماری ایرانی» نظرات پیرنیا را شرح داده و ضمن معرفی برخی باغات، اصول و اجزای معماری باغ‌ها را شرح داده است (Memarian, 2008). نیزکزاد در مقاله‌ای به معرفی اجزا و تحولات معماری باغ دولت‌آباد یزد اشاره کرده است (Nikzad & Danesh Yazdi, 2014). همچنین مزدانپور در مقاله‌ای کوشیده است شمایی از باغات زرتشتیان حومه یزد را معرفی کند (Mazdapour, 2019).

امجد در مقاله بازنده‌سازی اماکن تاریخی- فرهنگی یزد به شرح باغ مشیرالممالک پرداخته است (Amjad et al., 2010). همچنین باغ صدری (نمیر) تفت موضوع مقاله‌ای درباره این بنا و حوض ۹۵ فواره آن است (Antik, 2017). در حوزه باغداری سنتی، کتاب «آثار و احیاء» نوشته رشید الدین فضل الله همدانی دارای باب‌های مختلفی برای زراعت و معرفت درختان و پیوندزدن است که در جاهای مختلف به زراعت در شهر یزد اشاره نموده است (Hamedani, 1975). همچنین افسار بخش‌هایی از این کتاب درباره یزد را در مقاله‌ای جداگانه در یزدانمه آورده است (Afshar, 2002). یکی دیگر از منابع اصلی کشاورزی و باغداری کهن «مفاتیح الرازق» است که به یزد نیز اشاره نموده است (Nouri, 2003). جانب الله در گفتار سیزدهم و چهاردهم کتاب خود به تفضیل درباره شیوه باغ‌سازی و باغداری کهن میبد سخن نموده است (Janbollahi, 2006). همچنین در همایش باغ ایرانی مقاله‌ای به تحول رستنی‌ها در

شرح باغ مهتر علیشاه فراش می‌نویسد این باغ مدتی عشرتگاه اکابر بوده است (Kateb, 1965). در باغ دیوان خانه نفت نیز همین رویه دنبال می‌شود. مستوفی در این باره می‌نویسد: «عالیجاه بانی مهمان‌نواز در باغ مزبور طرح عیش و صحبت انداخته با فضلا و داشمندان و شعرا و ندیمان گوی مصاحب می‌باشد» (Mostofi Bafghi, 2007). کاتب همچنین در ذکر باغ فیروزی به سباباط قاضی اشاره می‌کند که توسط سید رکن‌الدین در جنوب باغ ساخته شده بوده و محل پذیرایی مردم بوده است. «در زمان مولانای اعظم سعید خانقاہ و مطبخ بود و مقرر بود که هر که در روز پنجشنبه و جمعه بدين سباباط رسیدی کاسه بغرا پیش او نهادندی و گویند هزار و یک کاسه بغرا مقرر بود» (Kateb, 1965). یکی از منحصر به فردترین باغ‌های یزد باغ سباباط بوده است. این باغ تنها باغی بود که یک میدان اسب‌سواری یا سیرک مخصوص به خود داشته است (Wilbur & Golmbeg, 1994).

کاتب در شرح این باغ می‌نویسد: «و هر پیشین شاه یحیی از باغ بیرون آمدی و بر نیم صفه سباباط بر مسند نشستی و در میدان گاو و شیر به جنگ انداختی و بعد از آن کشتی‌گیران زور آزمودندی و هر کس لعب و هنری که داشتی اظهار کردی» (Kateb, 1965). همچنین در این باغ طبق شرح جعفری، دریاچه‌ای ساخته بودند و قصر در میان دریاچه مصنوعی ساخته شده و قایقی روی آب انداخته بودند (Jaafari, 1964). عملکرد برجی باغ‌ها انجام مراسم طرب و برپایی جشن‌ها بوده است. مستوفی در ذکر صفحی قلی‌بیک که فرزند ناظر بیوتات شهر بوده است، می‌نویسد: «وزیر نیکو‌ضمیر همواره خیال همنشینی و مجالست اهل طبع و اصحاب فضل بر لوح خاطر می‌نگاشت و چون به شرب شراب روح‌افزا و مصاحب ماهرویان ناهید سیما شعف تمام داشت در باغات روح‌افزا و قصور بهشت بنا جشن‌ها می‌آراست» (Mostofi Bafghi, 2007). یکی دیگر از فعالیت‌های جنبی در ارتباط با باغ سباباط، دستور آب‌پاشی مسیر حرکت شاه یحیی بوده که کاتب این‌گونه آن را شرح می‌دهد: «و از در باغ سباباط تا مدرسه شمسیه چهارمنار هر روز دو نوبت به موجب حکم آب زدنی تا شاه یا سلطان جهانگیر یا

دهم هجری مانند «تاریخ یزد» و «تاریخ جدید یزد» و «جامع مفیدی» پرداخته شده است؛ زیرا این متون به انواع باغ اشاره می‌کنند که در آن دوره مورد استفاده قرار می‌گرفته، ولی امروزه آثاری از آنها باقی نمانده است. موضوعاتی از قبیل بررسی الگوهای معماری، تزیینات، عملکرد، تحولات، گونه‌های گیاهی، پدیدآورندگان و عوامل شکل‌دهنده موضوعات این تحقیق هستند. این تحقیق به پرسش‌های زیر پاسخ داده است:

۱. به استناد متون تاریخی، باغات یزد دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
۲. پوشش گیاهی باغ‌های تاریخی یزد دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
۳. به استناد متون تاریخی، چگونه می‌توان باغ‌های یزد را در حوزه‌های گوناگون دسته‌بندی نمود؟

۲-۳- یافته‌های پژوهش

۲-۳-۱- عملکرد و فعالیت درون باغ‌های یزد

کاربرد و مورد استفاده بسیاری از باغ‌ها معلوم و مشخص است و اطلاعات درباره پاره‌ای از آنها فقط جنبه کلی و عمومی دارد (Wilbur & Golmbeg, 1994). دامنه تنوع عملکردهای باغ بسیار وسیع است (جدول ۱). در بررسی متون تاریخی، یکی از فعالیت‌هایی که درون باغ‌مزارهای یزد مشاهده می‌گردد، تبدیل باغ‌ها به محل انجام سلوک عارفانه و دراویش است. کاتب در ذکر مزار مامانوک اشاره می‌کند که این مزار، باغ داروغه یزد بوده و چون انقلاب واقع شد، سیداحمد میرک به کسوت درویشان درآمده و سفره برای مسافران و مجاوران پهنه می‌کرده است (Kateb, 1965). یکی دیگر از این باغ‌ها با این نوع فعالیت باغ امیر جلال الدین خضر شاه است که کاتب شرح می‌دهد این باغ دارای طبیعی و حوض خانه بوده و مردم در آن باغ تردد می‌کردد و سمع اجرا می‌شده است (Kateb, 1965).

شرح بانی این باغ در ذکر مسجد جمعه چهارمنار آمده است؛ بنابراین این نوع عمل با توجه به حمایت بانی این باغ از دراویش واردت به خلفای مرشدی و درآمدن به کسوت شیخ مرشد عملی طبیعی به نظر می‌رسد (Kateb, 1965). فعالیت‌های متنوعی در باغات یزد انجام می‌شده است. کاتب در

نحوه ایجاد آبادانی در خارج شارستان اشاره نموده است. «قریب باع عزآباد ساباطی عالی و بازاری و سقايه و مسجدی بنا کرد و کاروانسرای وسیع و آن محله آبادان شده» (Jaafari, 1964).

پس از مطالعه متون تاریخی مشخص می‌گردد که بعضی محلات قدیمی ابتدا کلاً یک باع بودند و در دوران بعد آن باع تبدیل به محله شده است. نمونه قدیمی آن محله محمدآباد است که کاتب درباره آن می‌نویسد: «احمدزمجی... خود باعی از آن خوبتر بساخت و قصری رفیع بر فراخت و نهر جاری گردانید و آن را محمدآباد نام کرد و اکنون آن باع به محله و خانه مبدل شد و در داخل شهر و آن را مدباد کوچه باع خوانند» (Kateb, 1965).

تجمیع باع‌ها درون یک باع امری متعارف در باع‌سازی یزد بوده است. در وقفنامه جامع الخیرات درمورد یکی از باع‌ها چنین ذکر شده: «باع تخته و باع اسحاقی که در اصل دو باع بودند و حالا یکی شده؛ زیرا دیوار بین آن دو برداشته شده است» (Hosseini, 1962). در منابع تاریخی تفکیک باع‌ها نیز رویت می‌شود. کاتب در ذکر باع لایستان اشاره به تحولات باع نموده و اینکه در دورهٔ تیموری باع بین امراهی امیر جلال الدین چخماق تقسیم شده و هریک در باع مقامی برای خود ساخته‌اند (Kateb, 1965). مستوفی به باعی مشجر و مکروم در حوالی چهارسوق به نزدیکی دارالفتح اشاره می‌کند که همراه خانه‌های یهودیان اطراف توسط میرزا عبدالله خربداری و سپس به کاروانسرا تبدیل شده است (Mostofi Bafghi, 2007).

یکی از حوادثی که در متون تاریخی نگاشته شده، در ارتباط با باع حاجی است. کشته‌شدن امیر یسودر توسط اتابک یوسفشاه در این باع اتفاق افتاده است و طبق شرح کاتب این حادثه از عوامل رکود این باع بوده است. «چون اتابک یوسفشاه یسودر را در آن باع به قتل آورد، باع روی به خرابی نهاد و قصر ویران شد و درختان همه برکنندن» (Kateb, 1965). ساخته‌شدن میل درون باع کمال کاشی از وقایع دیگر درون باع‌های یزد است. کاتب شرح می‌دهد این میل بعد از حرب پهلوان اسد طغائیشاهی با شاه شجاع ساخته شده است (Kateb, 1965). یکی دیگر از وقایع مرتبط با باع کاشی، تدفین مردگان

حرم او سلطان پادشاه گذشتندی غبار بر دامن ایشان ننشستی» (Kateb, 1965).

۲-۲-۳ - تحولات باع‌ها

برخلاف مزارهای داخل حصار شهر یزد که اکثرًا بقعه یا خانقه بودند و به مزار تبدیل می‌شدند، در مزارهای خارج حصار، باعات بودند که به مزار و مدفن مؤمنین تبدیل می‌شدند. برخی از این باعات ابتدا باع کشاورزی بودند و بعد تبدیل به مزار می‌شدند؛ مانند باع مولائی که جعفری آن را این‌گونه شرح می‌دهد: «آن باع نیکو بود، مولانا شمس الدین ابی بکر رضی آن را وقف کرد بر مؤمنین و مؤمنات» (Jaafari, 1964). بعضی دیگر باعات قبل از تغییر کاربری باع سکونتی بودند مانند باع کمال کاشی که کاتب می‌نویسد «این مزار باعی مشجر و مکروم بود و در میان باع عمارت و چاه آب و حوض خانه بود و سلطان مبارز الدین محمد آن را از مالکان بخرید و وقف اموات مؤمنین و مؤمنات کرد در سال سنتین و سبعمائه» (Kateb, 1965).

عدمای دیگر از مزارها، ابتدا باع اشرافی و سلطنتی بودند و به مرور زمان دچار تحولات عظیمی شدند و درنهایت به مزار تبدیل می‌شدند. برای این گروه می‌توان باع حاجی را مثال زد که از دوران اتابکان عشرتگاه حاکمان و باع نامدار یزد بوده است (Kateb, 1965) و در دوران آل مظفر به مزار تبدیل شده است (Kateb, 1965). یکی دیگر از مزارهای معروف مزار مامانوک است که ابتدا باع اشرافی امیرزاده اسکندر بوده و بعد باع به محل سکونت سید احمد میرک و درنهایت به مزار تبدیل شده است (Kateb, 1965). مثال دیگر این موضوع، خانه حاجی مسافر است که پس از مرگ وی ابتدا به خانقه و سپس به باع-مزار تبدیل می‌شود. مستوفی در ذکر مزار سلطان حاجی مسافر می‌نویسد: «خانقه‌ی محقر بر سر مزار آن مسافر بلاد عقبی ساخت و باعی مشجر نمود و چنان و سفیدار و غیره درختان در اطراف خانقه غرس نمود» (Mostofi Bafghi, 2007). یکی از تغییرهای دیگر، درون باع فیروزی است که نشان از نحوه توسعه شهری در گذشته دارد. جعفری در ذکر امیرزاده اسکندر می‌نویسد: «بر در قلعه قریب دروازه باعی بود مشهور به باع فیروزی، درختان قلع کرد و میدان ساخت» (Jaafari, 1964). جعفری در جایی دیگر به

امیر حاجی محمد از کرمان در باغ عزآباد، امیر علاءالدوله در باغ ساباط، شاهزاده محمد بهادر در باغ ساباط، امیرزاده خلیل در باغ ساباط اشاره نموده است.

مرتبط با قحطی و محاصره شهر در زمان ابوسعید طبسی است که قریب سی هزار آدم فوت شدند و توسط اسکندر هندو بغا در باغ کاشی به خاک سپرده شدند (Kateb, 1965). کاتب برای باغهای یزد واقعی از جمله فرودآمدن اشخاصی همچون

جدول ۱: جدولی از عملکردهای باغهای تاریخی یزد (Author, 2022).

حاکم‌نشین، تفریحی و سرگرمی در میدان جلوی باغ	باغ ساباط	عملکرد باغات یزد
مسکونی، مزار	باغ کمال	
محل سماع، سفره‌اندازی، مزار	باغ مامانوک	
محل سماع، عمومی	باغ جلال الدین خضرشاه	
گردنه‌های اکابر	باغ مهتر علیشاه فراش	
وزیرنشین، دارالضیافه	باغ فیروزی	
وزیرنشین، مزار	باغ حاجی	
تدفین اموات	باغ مولائی	
حاکم‌نشین، امیرنشین	باغ لایستان	
امیرنشین	باغ سلطان شاهی	

نظر جعفری با توجه به مختصربودن عمارتش، بیشتر مزرعه عالی است (Jaafari, 1964).

ذکر این باغات به دفعات در وقفارمه جامع الخبرات آمده است و اکثراً باغهای بدون ساختمان هستند. با توجه به متون تاریخی مشخص می‌گردد که برخی از این باغات کشاورزی به نام ساباطی که روی کوچه و در جلوی درگاه ایجاد می‌کردند، معروف بوده است. حسینی درباره باغ ساباط کیا می‌نویسد: «این باغ قبلًا سه قطعه بوده یکی از آنها را ساباط کیا و دیگری را ساباط اتابکی و سومی را ساباط محیی‌الدینی می‌نامیدند» (Hosseini, 1962).

نامنهادن یکی از فضاهای معماری روی باغ در تاریخ یزد امری رایج بوده است؛ برای نمونه می‌توان به «حوض خانه غیاثی» برای یکی از باغهای موقوفه سید رکن‌الدین یا «چهارصفه غیاثی» برای باغ بونصر اشاره کرد (Hosseini, 1962). بعضی از این باغها در متون تاریخی با یک ویژگی بر جسته ذکر شده‌اند؛ مانند باغ خواجه ایبوردی که دارای دیوارهای بلند و درگاه رفیع یا باغ طغار که به صورت مربعی بوده است (Kateb, 1965).

۳-۲-۳- ویژگی‌های معماری باغات یزد

کتاب تاریخ جدید یزد هنگامی نوشته شده که بسیاری از آبانبارها و باغهای یزد به حال ویرانی درآمده بودند؛ بنابراین توصیفات مشروحی را درباره باغهای شاهی و اشرفی در بردارد (Wilbur & Golmbeg, 1994). باغهای یزد شامل فضاهایی همچون ساباط، طنبی، کوشک، حوض، پیشگاه، صفه و بادگیر است (جدول ۲). پس از بررسی باغهای تاریخی می‌توان معماری را به صورت‌های زیر دسته‌بندی کرد.

گونه اول: دسته اول شامل باغهایی بوده که فقط در قسمت ورودی باغ دارای ساباط بوده‌اند. این ساباط شامل دو گروه بوده و در برخی باغ‌ها همانند باغ لالا، ساباط جلوی درگاه و بر روی کوچه ساخته و داخل باغ ساختمانی نبوده است. کاتب درباره باغ این گونه می‌نویسد: «اما هیچ عمارتی ندارد به غیر از ساباطی که در جنب باغ در شارع ساخته‌اند و مشهور است به ساباط دهیم» (Kateb, 1965). این گونه باغات که بیشتر نقش کشاورزی داشتند و نقش سکونتی اصلًا ندارند، در خارج حصار و در سواد شهر ساخته می‌شدند. برای این نوع باغ‌ها می‌توان نمونه‌های فراوانی مانند باغ شمس‌الدین ترخان نام برد که به

اختصاصات باغ مظفری در یزد بوده، از طبی مجلل‌تر بوده است (Wilbur & Golmbeg, 1994). ساخت طبی مضاعف یا جفتی بر روی ساباط ورودی باغ‌ها پدیدهای است که در باغ سلطان‌شاهی رؤیت می‌شود و کاتب آن را این‌گونه شرح می‌دهد: «امیرشاه باعی وسیع بساخت و مشجر و مکروم گردانید و از همه درخت‌ها بنشاند و خانه عالی بساخت و بر درگاه طبی فوقانی و تختانی راست کرد» (Kateb, 1965). به عقیده پیرنیا عملکرد ساباط ورودی، پذیرایی از مهمانان و نقش عمارت بیرونی را برای باغ بازی می‌کرده است (Pirnia, 1994).

گونه سوم: دسته سوم شامل باغ‌هایی است که علاوه بر داشتن ساباط ورودی دارای ساختمان درون باغ نیز هستند. بعضی از باغ‌ها محتوای تالارهای گنبدداری به نام قبه و عمارتی با شاهنشین بوده است (Wilbur & Golmbeg, 1994). در اندرون باغات نیز دو گونه ساختمان طبی و کوشک دیده می‌شود. ساخت کوشک اندرونی در باغ حکومتی لایستان به کار رفته است که به صورت سه‌طبقه در میان دریاچه ساخته بودند (Jaafari, 1964). برخلاف کوشک ساخت طبی درون باغ‌ها امری متعارف بوده و در بسیاری باغات به کار رفته است. جعفری در شرح باغ طغاشاهی بدین‌صورت می‌نویسد: «و شاه یحیی ساباطی عالی و مسجدی بر در آن ساخته و در آن ساباط دائم آب تفت جاری است و در اندرون طبی و حوض خانه و عمارتی نیکو دارد» (Jaafari, 1964). ساخت طبی برای باغ‌ها تا حدی پیش می‌رود که علاوه بر ساخت طبی روی ساباط درگاه، شاهد ساخت طبی مضاعف در اندرون باغ نیز هستیم؛ همان‌گونه که در باغ مهتر علیشاه به کار رفته و جعفری بدین‌گونه آن را شرح می‌دهد: «و در میان باغ صفة و پیشگاه و موضع وسیع و بر بالای آن دو طبی متصل یکدیگر منتش و جام‌های لطیف نهاده» (Jaafari, 1964). برخی باغ‌های ساباطدار در دوران بعد شروع به ساخت عمارت اندرونی نموده‌اند که نمونه آن در باغ امیرشاهی به کار رفته است. «... این باغ به غلام خود سلطان شاه چهره داد و بفرمود که در میان باغ قصری عالی و بادگیر و شاهنشین و حوض خانه منتش بساخت» (Kateb, 1965).

ساختمانی نداشتند و شهرت باغ‌ها به‌خاطر میوه و درختانی است که داخل باغ بوده؛ مانند باغ وردانوز که انارستان بوده است (Kateb, 1965). در جلوی گروهی از باغات دارای ساباطدار شروع به ساخت «دکانچه» می‌کردن. منظور از دکانچه، صفحه‌های جلوی باغ‌ها بوده که محل نشستن را فراهم می‌کرده است. کاتب این‌گونه فضاسازی را برای باغ گراساسبی نام می‌برد: «و نصرالدین شاه یحیی بر در باغ ساباطی عالی ساخته و چهار دکان بر او راست کرده و ساباط مروح است» (Kateb, 1965). قراردادن جوی آب درون ساباط باغ از مشخصه‌هایی است که برای برخی ساباطها به کار گرفته می‌شده است. تاریخ یزد در ذکر باغ فیروزی بدین‌صورت آن را شرح می‌دهد: «بر شارع ساباطی خوب بساخت و سفید و منقش گردانید مشهور به ساباط قاضی و آب تفت در میان ساباط جاری است و بیشتر اوقات مردم بر دکانچه این ساباط نشستند بر سبیل عیش» (Kateb, 1965).

گونه دوم: دسته دوم باغات فقط دارای عمارت ساباط که نمای ورودی باغ را شکل می‌داده، بودند. این ساباط به صورت عمارت جلوی باغ تعریف می‌شده است. عمارت ساباط این باغ‌ها معمولاً به صورت دوطبقه بوده و اشکوب دوم به عنوان شاهنشین استفاده می‌شده است. در بررسی متون تاریخی دو واژه برای طبقه دوم ساباط نام برده شده است. اولی ساخت کوشک است که در باغ لایستان به کار رفته است. «باغی به‌غایت وسیع است و شاه یحیی آن را ساخته و ساباط عالی بر درگاه نهاده و کوشکی بر بالای درگاه» (Jaafari, 1964). دومی ساخت طبی بر بالای درگاه است. غالب باغ‌ها دارای یک نوع ساختمان به نام طبی بود که برای ایام تابستان طرح‌ریزی شده بود. گاهی اوقات این بنا که احتمالاً تالار بازی بود، بر فراز ایوان یا درگاهی قرار می‌گرفت (Wilbur & Golmbeg, 1994).

طبی در باغات زیادی از جمله باغ مهتر علیشاه فراش به کار گرفته بودند. جعفری درباره این باغ می‌نویسد: «باغی به‌غایت وسیع است و دو نهر آب در آن جاری است، با درگاه عالی و طبی بر بالای آن» (Jaafari, 1964). ویلبر و گلمبگ اشاره می‌کنند کوشکی که بر فراز درگاه ساخته می‌شده و از

ساختند و بر بالای طاق در باغ عمارتی فلک ارتفاع ساخته گشت... و در برابر آن حوضی کوثر مثال احداث یافته از آن آب زلال مالامال شد و خیابان طویل و عریض به نهال کاج ترتیب یافت» (Mostofi Bafghi, 2007). در برخی کوشک‌ها مانند باغ دولت‌آباد یزد، اقدام به ساخت حوضچه‌هایی در جلو ایوان‌ها می‌کردند. این رویه در باغ خلیل‌آباد به کار رفته است «و حوضی از مرمر در میان عمارت ساخته، چهار ایوان بر چهار طرف عمارت طرح انداخت و بادگیری به بادبانی برآراخت و در پیش هر شاهنشین حوضی ساخته، خیابان‌ها طرح انداخت» (Mostofi Bafghi, 2007).

باغ سبات که باغ حکومتی و اشرافی بوده است، علاوه بر طنبی بوسعیدی که قدیمی بوده، دارای طنبی دیگری در یک سمت باغ و سبات عالی در سمت دیگر باغ بوده است (Jaafari, 1964). مستوفی بافقی در ذکر باغ خلیل‌آباد به وجود حوضی از سنگ مرمر در میان طنبی اشاره می‌نماید (Mostofi Bafghi, 2007). مستوفی بافقی نحوه ساخت باغ مراد را که علاوه بر کوشک اندرونی، سبات هم داشته و در این گروه قرار می‌گرفته، بدین صورت شرح می‌دهد: «و باغبانان دانا کاخی دلگشا و بوستانی روح‌افزا در آن فضای بپشت آسا طرح انداختند و در اطرافش جدار بلند مقدار برآراخته ساحت با راحتی را از نشاندن نهال‌های ثمربخش و گلبن‌های عطرپرور مزین و معطر

جدول ۲. لیست اینیة داخل باغ‌های یزد به استناد متون تاریخی (Author, 2022)

نام باغ	نام فضا	مأخذ
باغ گرشاسبی	سبات، طنبی، حوض خانه،	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ سبات	بادگیر، حوض خانه، گنبد، سبات، طنبی، دریاچه عالی، چهارصفه، شاهنشین، خرگاه	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ مهمتر علیشاه فراش	درگاه عالی، طنبی، صفه، پیشگاه، حوض	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ طغانشاهی	طنبی، حوض خانه، سبات، بادگیر	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ فیروزی	طنبی، درگاه عالی، بادگیر، دیوان خانه، حوض، سبات	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ امیرشاهی	درگاه، کوشک، حوض خانه، بادگیر، قصر عالی، شاهنشین	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ لایستان	سبات، کوشک، دریاچه	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ لالا	سبات	(Kateb, 1965)
باغ میرک محمد	قصر، طنبی، حوض خانه، دریاچه	(Kateb, 1965)
باغ امیر جلال الدین خضرشاه	حوض خانه، طنبی، سبات	(Kateb, 1965)
باغ احمد ابیوردی	درگاه عالی	(Kateb, 1965)
باغ امیر قطب الدین خضرشاه	پیشگاه، شاهنشین، قبه، خرگاه، بادگیر، حوض خانه	(Kateb, 1965)
باغ بیگم	درگاه عالی	(Kateb, 1965)
باغ یوسف چهره	خانه، طنبی، پیشگاه، درگاه، اصطبل	(Kateb, 1965)
باغ مراد	خیابان، عمارت سردر، حوض،	(Mostofi Bafghi, 2007)
باغ مهرآباد	تالار، دریاچه عمیق، خیابان	(Mostofi Bafghi, 2007)
باغ جمال آباد	کوشک، درگاه عالی	(Mostofi Bafghi, 2007)
باغ خلیل آباد	حوض مرمر، چهار ایوان، بادگیر	(Mostofi Bafghi, 2007)

 فضای
باغات
بزد

می‌توان پذیرفت که این جامه‌های رنگین در ارتباط با تنگی‌بُری بوده است. این تزیینات با ایجاد پرده‌جلوی طاقچه به اشکال صراحی و جام گچ‌بری می‌شده و محل قراردادن جامه‌های رنگین بوده است. تزیینات تنگ‌بری ایلخانی سالم تنها در خانه‌صدیقی خویدک دیده می‌شود و در خانه‌طهرانی و شیخ احمد فهادان Mirdeghan فقط داغ و آثار آنان بر بدنه مشاهده می‌گردد (Ashkazari et al., 2016). این تزیین علاوه بر طبیعت داخل باغ، در داخل طبیعت ساباط ورودی باغ نیز اجرا می‌شده است. کاتب در ذکر باغ ساباط به طبیعت درگاه اشاره می‌کند و می‌نویسد: «عمارت عالی و طبیعت خوب منتشی بر سر آب بساختند و دریچه‌ها بر باغ مفتوح کردند و جامه‌های آبغینه الون بنهادند» (Kateb, 1965).

طبیعت منتشی: در متون تاریخی با طبیعت روبرو می‌شویم که صفت «منتشی» را با خود حمل می‌کنند، ولی نویسنده‌گان این متون مشخص نمی‌کنند که منظور از منتشی بودن چه نوع تزییناتی است. با توجه به اینکه استفاده از رنگ برای تزیین فضای داخلی بناهای مختلف در دوره آل مظفر امری رایج بوده است (Khademzade & Esfahaniipour, 2015) و به جاماندن Mirdeghan آثاری از این نوع تزیین در خانه‌های آل مظفر یزد (Ashkazari et al., 2016) می‌توان حدس زد که منظور تزیینات نقاشی بوده است. جعفری در معرفی باغ مهتر علیشاه فراش به طبیعت جفتی درون باغ اشاره می‌کند و چنین می‌نویسد: «در میان باغ صفوه و پیشگاه و موضع وسیع و بر بالای آن دو طبیعت متصل یکدیگر منتشی، جامه‌های لطیف نهاده» (Jaafari, 1964). کاربرد طبیعت منتشی محدود به باغ‌ها نبوده، بلکه در خانه‌ها و مدارس این دوره نیز به کار می‌رفته است. این فضای متأثر از ویژگی‌های محلی ساخته و سپس تزئین می‌گردد (Kateb, 1965).

۴-۲-۳- تزیینات باغ‌های یزد

تزیینات باغ‌های یزد محدود به باغ‌های اشرافی و حکومتی است، اما درمورد تزئین می‌توان تصور کرد که از هیچ‌گونه هزینه‌ای مضایقه نشده است (Wilbur & Golmbeg, 1994). بیشتر تزیینات باغ‌ها با دو فضای طبیعی^۱ و کوشک گره خورده است. تزیینات به گونه‌های زیر در باغ‌ها به کار می‌رفته است.

مقرنس: اجرای مقرنس یا چفداویز تنها در باغ ساباط به کار رفته است. کاتب در ذکر طبیعت آن می‌نویسد: «شاهیجی در جنب آن طبیعت و حوض خانه نیکو استحداث کرد و دریاچه نیکو بساخت و شاهنشین و گنبد مقرنس و چهارصفه منتشی راست کرد» (Kateb, 1965). نمونه‌ای از مقرنس‌های آل مظفر در خانه بروني میبد به چشم می‌خورد. این مقرنس‌های گلی که فرورفتگی و برجستگی‌ای بیش از انواع قبل دارند، با شیوه مقرنس‌های گچی نیز اجرا شده‌اند که البته اجرای اجرای نوع گچی آن پیچیده‌تر از نوع گلی است و زمان بیشتری می‌طلبد (Karimi, 2006). این آرایه در زمرة تزیینات بومی^۲ معماری بوده و به کارگیری آن در بناهای مختلف دوره آل مظفر خصلت محلی به آن می‌بخشد.

دیوارنگاری: هنر دیوارنگاری برای باغ «مهتر علیشاه» به کار رفته است. کاتب درباره این نقاشی که روی طبیعت بالای صفه کشیده شده، چنین توضیح داده است: «و صورت خسرو و شیرین و دیگر صورت‌های مختلف بر دیوار کشید و مقامی به غایت منزه است» (Kateb, 1965). استفاده از رنگ برای تزیین فضای داخلی بناهای مختلف در دوره آل مظفر امری رایج بوده است. شیوه مرسوم تزیینات گنبد در دوره آل مظفر یزد استفاده از اندوed گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی آبرنگ است (Khademzade & Esfahaniipour, 2015).

جامه‌های الون: یکی از تزیینات به کار گرفته شده در باغ‌های تاریخی استفاده از جامه‌های رنگین است. کاتب باغ یوسف چهره را چنین شرح می‌دهد: «و عمارت نیکو بساخت از خانه و طبیعت و پیشگاه و جامه‌های آبغینه بنهاد» (Kateb, 1965). به نظر نگارنده با توجه به مرسوم بودن تنگ برقی^۳ در این دوره و شواهد به جامانده از آن در بناهای تاریخی بالاحتیاط

مسعود طاب ثراه به خرگاه منقش بی‌نظری اشاره نموده است (Kateb, 1965). در درون باغ‌های یزد، کاتب این تزیین را برای باغ امیر قطب الدین خضرشاه نیز ذکر کرده است. خرگاه باغ سبات منحصر به فرد بوده و در دوران بعد به باغ اضافه شده است. این خرگاه به صورت نامتعارف روی پشت‌بام بربا می‌شده است. کاتب درباره این موضوع می‌نویسد: «چون انقلاب بنی‌مظفر واقع شد و امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ به یزد آمد و در باغ سبات ساکن شد... و خرگاهی منقش بر بام بساخت و باغ معمور گردانید» (Kateb, 1965)، به کارگیری خرگاه نفیس و منقش در دورهٔ تیموری برای خانوادهٔ سلطنتی و اشرف رواج داشته است. برخی خرگاه‌ها برخلاف خیمه، نیازی به طناب نداشته و به کمک شبکه‌ای از تیرهایی که در دیوار آنها تعییه شده بود، روی زمین استوار می‌شدنند (Nasery & Sadeghi, 2018). استفاده از چند خرگاه در باغ خواجه عمام الدین مسعود به کار رفته است (Mostofi Bafghi, 2007).

کتبیه‌نگاری: استفاده از کتبیه برای تزیین بنا در معماری یزد امری رایج بوده است (Mirdegham Ashkazari et al., 2016). کتبیه باغ‌های تاریخی با موضوعات متعدد و در جاهای مختلف باغ به کار گرفته می‌شوند. بیشترین تعداد کتبیه متعلق به باغ سبات بوده است. جعفری اشاره می‌کند یکی از کتبیه‌های باغ سبات درون گنبد مقرنس میان باغ و موضوع آن شعری از شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی بوده است (Jaafari, 1964). همچنین درون طنی درگاه ورودی باغ کتبیه‌ای با موضوع خمسهٔ نظامی مسطور بوده است. کتبیه سبات این باغ را با شعری از مولانا کمال الدین اسماعیل عبدالرزاق اصفهانی تزیین کرده بودند (Kateb, 1965). کتبیه باغ جمال‌آباد به صورت کاشی و متن آن تاریخ تمام باغ بوده است (Mostofi Bafghi, 2007). مستوفی به باغی اشاره می‌کند که مولانا نور الدین محمد کجوئی در دیوار صحت خانه جنب باغی کتبیه‌ای به نظم مرقوم کرده است (Mostofi Bafghi, 2007).

حوض خانهٔ منقش: یکی از فضاهای داخل باغ که جایگاهی برای اجرای تزیینات بوده، حوض خانه است. حوض خانه در متون تاریخی یزد در دو مکان به کار گرفته می‌شده است. این دو موقعیت شامل عمارت سردر ورودی یا ساختمان سبات است و دیگری در داخل طنبی یا کوشک داخل باغ بوده است. کاتب در شرح باغ امیرشاهی به یکی از این حوض خانه‌ها اشاره می‌کند و می‌نویسد: «این باغ به غلام خود سلطان شاه چهره داد و بفرمود که در میان باغ قصری عالی و بادگیر و شاهنشین و حوض خانه منقش ساخت» (Kateb, 1965). کاتب با تأکید بر فضای حوض خانه باغ امیر محمد میرک چنین توضیح می‌دهد: «قصر پرنورش چون روضهٔ فردوس معمور و ساحت و طنبی و حوض خانه‌اش عشرت خانه غلمان و حور بودی» (Kateb, 1965). تنها حوض خانه‌ای که به تزیینات آن اشاره شده متعلق به باغ مهر علیشاه فراش بوده که جعفری می‌نویسد: «و در طرف دیگر حوض خانه‌ای منقش به زر و لاجورد» (Jaafari, 1964). آبی لاجوردی رنگی است که در تزیینات و کتبیه‌های بخش‌های مختلف بنا از جمله گنبد، گوشه‌سازی‌ها و تزیینات بدنی به عنوان رنگ غالب از قرون ۵ تا ۸ ه.ق. یزد مورد استفاده قرار گرفته است؛ از این‌رو می‌توان کاربرد این رنگ را از ویژگی‌های شیوهٔ یزد در تزیینات معماری برشمرد (Khademzade & Esfahanipour, 2015).

باغ مهر علیشاه فراش علاوه بر طنبی میان باغ دارای عمارت سبات نیز بوده است. این درگاه ورودی باغ محل اجرای حوض خانه بوده که کاتب بدین گونه آن را شرح می‌دهد: «و بر درگاه طنبی بالاخانه خوب راست کرد و دریچه بر شارع مفتوح گردانید و در پایین عمارت حوض گردان ساخت» (Kateb, 1965).

خرگاه منقش: زندگی درون خرگاه و سپری نمودن بیشتر اوقات روز درون آن، در قرون میانی امری متعارف بوده است (Qayyoomi, 2008). کاتب قبل از اشاره به باغ‌ها در ذکر عمارت

جدول ۳- لیست آرایه های باغ های تاریخ یزد (Author, 2022).

مقرنس	باغ سباط
دیوارنگاری	باغ مهر علیشاه فراش
جامهای الوان	یوسف چهره، سباط، مهر علیشاه فراش
طنی منقش	مهر علیشاه فراش، سباط
حوض خانه منقش	امیرشاهی، مهر علیشاه فراش
خرگاه منقش	امیر قطب الدین خضرشاه، سباط
کتیبه نگاری	سباط، جمال الدین
مطلا کاری	مهر علیشاه فراش، سباط

تزيينات باغهای يزد

چنار: درخت چنار درخت مبارک است وعظیم بزرگ می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977). مستوفی در شرح چهارباغ مهرآباد می‌گوید: «باغبان حکمت بهممض قدرت در آن باغ درخت چناری رویانیده که شاخش از بالای ثریا گذشته و بیخش در تحت زمین قرار یافته» (Mostofi Bafghi, 2007). در بساتین گنار دیوارها یا خیابان وسط غرس نمایند که سایه آن سایر اشجار را ضایع و فاسد نکند (Nouri, 2003). رشد بیش از حد چنار سبب می‌شود که مشکلات عدیدی را در باغ برای دیگر گیاهان به همراه داشته باشد و کرمزدگی را موجب شود (Jamal al-Din, 2019); به همین دلیل در برخی مواقع اقدام به کاشت چنار بیرون باغ می‌کردن. مستوفی به چنار نزدیک در باغ سیبک اشاره می‌کند که از تمام اشجار بلندتر و سرآمد بوده است (Mostofi Bafghi, 2007).

سررو: ماهیت آن دو نوع است: بری و بستانی و بستانی آن درختی است بسیار بلند و عظیم و موزون و برگ‌های آن بسیار ریزه و خزان نمی‌کند (Nouri, 2003). مستوفی در توصیف شخصیت محمدامین می‌نویسد: «در سر آب گرد فرامرز طرح باغی بهشت آسا انداخته عمارتی نیکو بنا نمود و درختان سرو غرس کرده» (Mostofi Bafghi, 2007). نوش نوعی سرو است این گیاه به فارسی سرو تبری و نوع کوتاه آن سرو خمره‌ای نام دارد و در مناطق مرکزی و اصفهان و خوزستان، نوش نامیده می‌شود. جعفری در معرفی باغ امیرشاهی بین درخت سرو و نوش تمایز قائل شده و این گونه می‌نویسد: «و حوض آب در

مطلا کاری: از جمله تزيينات نادر در متون تاریخی، طلاکاری برای باغات است. شیشه‌بری در بررسی بناهای ایلخانی یزد به رایج بودن هنر مطلاکاری و تزيينات طلا چسبان در یزد اشاره می‌کند (Shishebori et al., 2010). این تزيين فقط برای دو باغ مهر علیشاه فراش و سباط به کار رفته است. همان‌گونه که قبلًا ذکر شد، درون حوض خانه باغ مهر علیشاه تزيينات مطلاکاری به کار رفته است. درون باغ سباط نیز پس از تحولات سیاسی و آمدن امیرزاده اسکندر عمر شیخ به یزد این بنا تزيين می‌گردد. بدین صورت که کاتب شرح می‌دهد این آرایه روی تزيينات کاشی‌کاري قبلی اجراسده است (Kateb, 1965). درنهایت می‌توان گفت تزيينات در باغهای تاریخی در فضاهای مختلف باغ و با تکنيک‌های متنوعه انجام شده است (جدول ۳). به نظر ویلبر و گلمبگ همه اين وسائل راحتی و تزيينات که از دسترس مردم عادي بیرون بود، شایسته محیط باغ تیموری بوده است. احتمالاً به استثنای قصر، ظاهراً اين ویژگی‌ها به مقیاسی کم در سراسر باغ نیز به صورت کوشک‌های جداگانه وجود داشته است (Wilbur & Golmbeg, 1994).

۵-۲-۳- پوشش گیاهی باغات یزد

در بررسی متون تاریخی، گونه‌های گیاهی باغها شامل درختان غیرمشمر و مشمر است. درختهای غیرمشمر از قبیل سرو، نوش، کاج، چنار، بید، عرعر و درختان مشمر را می‌توان به انجیر، انار، توت، امروز، سیب، شفتالو، به، انگور اشاره نمود (جدول ۴).

انگور: در متون تاریخی یزد به دفعات از واژه «مکروم» به معنای زمینی که در آن تاک کاشته می‌شده، استفاده شده است. این درخت را خاصیت آن است که هرچه درازتر باشد، بر بیشتر دهد و بهقوت‌تر باشد و شاخ نیز بیشتر دهد و ثابت‌تر باشد (Hamedani, 1975); به همین خاطر از داربند برای درازترشدن تاک استفاده می‌کردند. جعفری در ذکر باغ مهتر علیشاه فراش به داربند تاک آن نیز اشاره می‌کند: «و داربند رفیع ساخته و از هر طرف چمنی و تمام از چوب پنجره ساخته است» (Jaafari, 1964). به نظر کاتب، تفت‌الواقع خانه انگور است و در هیچ موضع انگور چنان خوب نباشد که در تفت است (Kateb, 1965). مستوفی در ذکر باغ دیوان خانه تفت به انگور آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «انگور پنور که خمامه حکمت شرح کمالش را بر صفحه شریفه «فانتوتا فی‌ها و عنبا» کشیده» (Mostofi Bafghi, 2007).

عروع: همان‌گونه که دهخدا در لغتنامه^۵ نیز اشاره می‌کند، عرع در متون قدیم به معنای سرو کوهی است. «عرعر به فتح دو عین و سکون دو را مهملتین، لغت عربی است و به فارسی «سرو کوهی» و به شیرازی «وهل» نامند» (Nouri, 2003). کاتب در ذکر باغ محمدمریک به این درخت اشاره می‌کند و می‌نویسد: «امیر محمد بسیار عمارتی در آن باغ ساخته و مشجر و مکروم گردانیده و چمن‌های گل و سرو و چنار و عرع راست کرده» (Kateb, 1965). ابونصری هروی در شرح سفیدار به نوع سمرقدی عرع اشاره می‌کند و متذکر می‌شود که به آن دیوار نیز گفته می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977). ماهیت عرع دو نوع است: یکی بزرگ و از سرو کوتاه‌تر و کوچک‌تر و ثمر آن به قدر فندقی و با اندک شیرینی و نوع دوم از آن کوچک‌تر و ثمر آن به قدر بالقا و مستدیر (Nouri, 2003).

توت: ماهیت آن ثمر درختی است معروف که شیرین و ترش است. شیرین آن را «تبطی» و ترش آن را «شامی» نامند (Nouri, 2003). جعفری در ذکر باستان نعیم‌آباد به شرح باغ‌های آیشاهی پرداخته و می‌نویسد: «بر کنار نهرها دورویه درختان بید و توت نهاده و هوایی نیکو دارد و خانه‌های بسیار و هر باغی ازو بهشت دیگرست و هر بوستانی فردوسی دیگر»

میان عمارت و چمن گل و سرو و نوش بسیار بنشاند» (Jaafari, 1964). نوری درباره درخت نوش می‌گوید: «وعی دیگر از صنوبر می‌شود، درخت آن متوسط و در بزرگی و کوچکی خوش‌منظر و آن را «نوش» نامند» (Nouri, 2003).

کاج: «ماهیت آن دو صنف است: ذکر و انشی. ذکر آن دو نوع است: یکی بستانی و آن درخت بزرگی است قریب به چنار» (Nouri, 2003). مستوفی در ذکر باغ عشرت‌آباد به درخت کاج اشاره می‌کند و می‌نویسد: «میرزا حکیم کلانتر در این مقام طرح باغ اندخته اشجار سرو و چنار و کاج و اشجار غرس نمود» (Mostofi Bafghi, 2007).

بید: بید در اراضی کثیرالرطوبه مطلوب است. هرچه آب بیشتر، نمو و ترقی آن بهتر و زیادتر است (Nouri, 2003). کاتب در ابتدای مقالت نهم که به معرفی باستان اهرستان می‌پردازد، اشاره‌ای به درختان بیدمشک در اهرستان می‌کند که پس از مرگ امیر شاهرخ تیموری خشک شده‌اند (Kateb, 1965). بید بسیار آب باید داد یا برکنار جوی آب روان باید نشاند و اگر آن قدر زمین که بید کارند جوی کنند و آب در زمستان در آن بندند تا زمین آن تمام آب بخورد (Hamedani, 1988). کاتب در ذکر باغ ساباط می‌نویسد: «و دورویه درخت بید بر لب جوی آب نفت بشاندنی تا در سایه بید از تموز آفتاب اینم باشند» (Kateb, 1965). ابونصری هروی به زمین شور ریگ اشاره می‌کند و می‌گوید در آن زمین بید بلندقد و خوب می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977).

انار: بیشتر باغ‌های مشمر یزد به این درخت اختصاص دارد. به نظر بیرجندی بهترین زمینی که در آن درخت انار نشانند، زمینی بود که خشک باشد و نمناک نبود (Birjandi, 2009). بهترین موضعی که درخت انار باشد، زمینی بود که بلند، ریگ بوم و آهسته باشد (Hamedani, 1975). مرغوب‌ترین انار یزد شاهوار است که تاریخ یزد هم از آن نام برده است. (Janbollahi, 2006) کاتب در شرح باغ ور دانروز می‌نویسد: «ذکر بانی این باغ از پیش رفته... و نارستان بود و انار شاهوار به‌غایت خوبی داشت» (Kateb, 1965).

درخت‌های میوه‌دار و در زمین ریگ بوم خشک می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977). فضل الله همدانی در بیان امروز اشاره می‌کند که این درخت در زمین‌هایی که تلخی و دشواری بدان غالب باشد یا گل شاخ باشد نیز امروز بگیرد (Hamedani, 1975).

نسرین: ماهیت آن گلی است سفید و در بعضی اوراق آن مایل به زردی و مضاعف و شبیه به گل سرخ و از آن کوچکتر و خوشبو (Nouri, 2003). مستوفی در ذکر باغ مهرآباد به این گل اشاره می‌کند: «بر اطراف از طلوع گل و ریحان چون گلزار آسمان به کواكب آرسته و آن گلستان جنت سرشت از لاله و نسرین پیراسته» (Mostofi Bafghi, 2007). خشک‌کردن این گل و استفاده در اتاق و فضاهای خانه و کوشک و تخت و همچنین تزیین حوض‌ها و استخرها از موارد کاربرد این گل بود (Jamal al-Din, 2019).

۶-۲-۳- نظام کاشت باغ‌سازی در یزد

پس از بررسی متون تاریخی مشخص می‌گردد درون باغ‌هایی که عمارت ندارند، بیشتر درختان مثمر کاشته می‌شوند؛ برای نمونه کاتب در ذکر باغ لالا متذکر می‌شود در این باغ که متعلق به دوره اتابکان بوده، درخت‌های بید و توت و انگور و انار شاهوار طلیف وجود داشته و هنوز بعضی درختان به قدر کافی باقی مانده است (Kateb, 1965). همین ویژگی در باغ وردان‌روز نیز به کار گرفته شده است (Jaafari, 1964). برخی باغ‌ها مانند باغ امیر محمد میرک که در ماههای فروردین و اردیبهشت شهرت داشتند، به خاطر چمن‌های گل آن بوده است. کاتب در این باره می‌نویسد: «و زمین باغ پر از لاله و ریحان بود و نسیمش چون دم عیسوی مرده زنده کردی» (Kateb, 1965). بنا به متون تاریخی برخی باغ‌ها براساس میوه غالبی که داشتند نامیده می‌شدند مانند باغ سیبک یا باغ شفتالو. طرب نائینی در این باره می‌نویسد: «گویند به حکم اکثریت نهال آن فاکهٔ در صحنه آن بستان سرا بدین اسم تسمیت پذیرفته» (Tarab i Naeimi, 1975).

(Jaafari, 1964). «درخت توت را در یزد عمارت زیاده کنند، از آنکه در ولایات دیگر سایر درخت‌ها را و زیل بسیار دهنده تا برگ نیکوتر و بزرگ‌تر و جرم آن ثخین‌تر بود و نازک‌تر بود» (Hamedani, 1975). رشیدالدین همدانی به شیوه تکثیر توت در یزد اشاره می‌کند که متفاوت از شهرهای دیگر بوده است. «بچه درخت توت چون بزرگ شود و بازنشانند بهتر از آن گیرد که بچه بزرگ دیگر درخت‌ها و شاخ آنکه ببرند و بنشانند در هر ولایتی این معنی نمی‌دانند و من آن را در یزد مشاهده کرده‌ام و در موضع دیگر خود ندانند که توت بی‌بیخ می‌گیرد» (Hamedani, 1975). با توجه به اینکه در یزد از برگ توت جهت نوغان‌داری و تهیه ابریشم استفاده می‌کردد، این عمل توجیه می‌شود. در ادامه همدانی بدین صورت شرح می‌دهد: «و چون گفتیم که درخت توت چون بزرگ باشد، بهتر می‌گردد غرض از درخت برگ توت است و برگ از شاخه‌ای بسیار حاصل شود؛ چون همی‌کنند هم در سال از آن ابریشم حاصل شود» (Hamedani, 1975).

انجیر: ماهیت آن بری و بستانی و کوهی است و هریک نر و ماده و سفید و سیاه (Nouri, 2003). درخت انجیر دراز عمر باشد و زود مرتفع نگردد (Abu Nasri Heravi, 1977) و سال‌های بسیار بچه کند و مرتفع نگردد. اگر عمارت کنند و اگر نکنند، بیخ آن در زمین ثابت باشد (Hamedani, 1975). مستوفی در توصیف درخت انجیر باغ دیوان خانه تفت می‌نویسد: «در یک جانب انجیر بی‌نظیر که دست قدرت وصف جمالش را بر طبق نهاده و حلوا زیبا از قند و خشکاش ترتیب داده» (Mostofi Bafghi, 2007).

امرود: در هیچ‌یک از متون تاریخی از وجود درخت امرود در شهر یزد نام نبرده است. امرود در بلاد سردىسیر بهتر از گرم‌سیر می‌شود و هرچه سردرتر باشد، بهتر و لطیفتر می‌گردد (Nouri, 2003)، ولی در باغات تفت از این درخت نام برده شده است. مستوفی در ذکر یکی از این باغات می‌گوید: «امرود از سر هر شاخ مانند کوزه‌های نبات درآویخته و به صلای حلوا بی دود کاهلان بی‌سرمایه و سودا را از جای برانگیخته» (Mostofi Bafghi, 2007).

جدول ۴. لیستی از پوشش‌گیاهی باغ‌های مذکور در متون تاریخی یزد (Author, 2022).

نامند	باغ	نوع یا طرح گیاه	
(Jaafari, 1964)	مهر علیشاه فراش	چهار طرف چمن گل-نسرین-سرمهشاد	
(Jaafari, 1964)	طغاشاهی	انارنیکو چمن-نوش-سرمهشاد	
(Jaafari, 1964)	حاجبی (وردانوز)	انگور-چمن گل-انارشاهوار	
(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)	شمس الدین ترخان	انگور-چهار طرف چمن گل-سرمهشاد	
(Jaafari, 1964)	امیرشاهی	چمن گل-سرمهشاد	
(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)	لایستان	نوش-سرمهشاد	
(Kateb, 1965)	لا	بید-توت-انگور-انارشاهوار	
(Kateb, 1965)	میرک محمد	چمن گل-سرمهشاد	
(Kateb, 1965)	گرشناسی	بید-سرمهشاد	
(Jaafari, 1964; Mostofi Bafghi, 2007)	ساباط	سرمهشاد-انگور-چنار	
(Kateb, 1965)	قطب الدین خضرشاه	چمن گل و سرو	
(Mostofi Bafghi, 2007)	مراد	کاج-چمن	
(Mostofi Bafghi, 2007)	مهرآباد	چنار-چمن	
(Mostofi Bafghi, 2007)	محمد مؤمن بیک	چنار	
(Mostofi Bafghi, 2007)	میرزا شاه ابوالمهدی	امرود-انجیر-انگور-سرمهشاد	پوشش گیاهی باغات یزد
(Mostofi Bafghi, 2007)	معربی	فرصاد-انار (ترش و شیرین)	
(Mostofi Bafghi, 2007)	مهرآباد	ریحان-له-نسرین-سرمهشاد	
(Mostofi Bafghi, 2007)	عشرت آباد	سرمهشاد-کاج-چنار	
(Mostofi Bafghi, 2007)	سعده آباد	سرمهشاد-کاج-چنار-بید	
(Mostofi Bafghi, 2007)	دیوان خانه تفت	امرود-سیب-شفتالو-انجیر-انگور-سرمهشاد-کاج-چنار-بید-انار	

سازی محسوب می‌شد (Jamal al-Din, 2019). کاتب در ذکر

باغ ساباط به کاشت درخت سرو در اطراف کوشک اشاره می‌کند: «اوین باغ را مشجر و مکروم ساخت و بر گرد عمارت درخت‌های سرو بنشاند و هنوز باقی است» (Kateb, 1965).

محور اصلی کاشت در باغ‌ها در دو طرف حوض یا میانکرت تعريف می‌شود. کاشت درخت در دو جانب محور اصلی، سبب متمرکزکدن دید بهسوی عمارت اصلی و ایجاد نوعی رابطه بصری میان عمارت اصلی و سردر می‌شود & (Jawaherian Shahcheraghi, 2017). این محور سبز با رویکردهای مختلفی پیگیری می‌شده است. در برخی از باغ‌های یزد صرفاً از درختان خزان‌پذیر استفاده می‌کرند؛ مانند باغ دیوان خانه محمدمؤمن

مستوفی بافقی درباره نظام کاشت باغ مهرآباد این‌طور می‌نویسد: «طرح عمارت عالی اساس انداخته تالاری دلگشا در پیش آن بنا فرمود و دریاچه‌ای مانند فکر عقلاً عمیق و بسان حوصلهٔ کریمان عریض و پهنانور به اتمام رسانید و در خیابان و اطراف و جوانب درختان سایه‌گستر و بارور غرس فرمود» (Mostofi Bafghi, 2007). تأکید بر نقش سایه‌اندازی درختان غیرمثمر در متون تاریخی نیز بدین صورت آمده است: «در سراسر خیابان درگاه نهال سرو و کاج غرس نمود و در اندک زمانی سایه‌ور گردیده باعث تظلیل طوبی و اشجار جنت اعلی گردید» (Mostofi Bafghi, 2007). ایجاد سایه در اطراف کوشک و عمارت باغ، یکی از مهم‌ترین اقدامات در فرایند باغ

دیوان خانه تفت می‌نویسد: «و خیابان‌های سرو و چنار ترتیب داده اطراف و جوانب را اشجار میوه‌دار و گل‌های خوشبوی و ریاحین دلچسپ نشانیده‌اند» (Mostofi Bafghi, 2007). این ترفند محدود به باغ‌های حکومتی نبوده، بلکه در باغ‌های امیران نیز به کار گرفته می‌شده است. مستوفی درباره باغ امیر جلال الدین حسن می‌نویسد: «بر سر جدول اهرستان به حوالی سعدآباد طرح باغی دلگشا و بوستانی روح‌افزا انداخت و ساحت با راحتش را از نشانیدن نهال‌های ثمربخش و گلبن‌های عبیرپور مزین و معطر ساخت» (Mostofi Bafghi, 2007)، ولی در باغ‌های مردم عادی و رعیت، گل بهندرت می‌کاشتند؛ زیرا کمبود آب کمتر اجازه حیف و میل کردن آب را برای کاشتن گل و سنبل می‌داد (Mazdapour, 2019). درنهایت با توجه به کاربرد درختان مشمر و غیرمشمر در متون تاریخی در یک باغ و انطباق آن با جریان عام باغ‌سازی در یزد می‌توان گفت، به‌جز محور اصلی و حاشیه کرت‌ها که گونه‌های سایه‌انداز قرار داشتند، فضای باغ را باگچه‌های میوه شکل می‌داده است (Pourmand & keshtkar ghalati, 2011) از تکرار و کنار هم قرار گرفتن آنها، فضای اصلی باغ شکل می‌گرفت (Jeihani & Omrani, 2007) و هرقدر باغ بزرگ‌تر بود، قطعات بزرگ‌تری را به بخش مشمر اختصاص می‌دادند (Wilber, 2007). در انتهای این بخش برخی واژه‌های نادر و مرتبط با باغ آورده شده است (جدول ۵).

که مستوفی درباره آن شرح می‌دهد «و در باغ دریاچه‌ای که طول و عرض آن چون فضای امل پایان ندارد ساخته درختان چنار در اطراف نشانیدند» (Mostofi Bafghi, 2007). پاره‌ای از باغ‌ها نیز از سوزنی برگ‌ها که همیشه سبز هستند مانند سرو و کاج استفاده می‌کردند. کاتب در ذکر باغ لاستان می‌نویسد: «بر کنار دریاچه درختان سرو و گل و کاج نشانده» (Kateb, 1965). از دیگر موارد نیاز به سایه در باغ، جلوگیری از تبخیر آب‌های جوی‌ها و حوض‌ها بود؛ از این‌رو برخی از درختان در همنشینی Jamal al-Din, (2019). به عقیده نوری بید اکثراً در کنار جداول و انها نشاند و چون سایه‌اش مسطور است، در اوساط بساتین چمن، بید غرس نمایند (Nouri, 2003). مستوفی درباره نظام کاشت باغ دیوان خانه تفت به کاشت بید در مسیرهای فرعی اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و اطراف دریاچه درختان سرو و چنارو... و در اطراف و جوانب خیابان‌های سرو و بید سر بر افلاک کشیده» (Mostofi Bafghi, 2007). مستوفی در ذکر همین باغ به کاشت درخت انجیر در یک جانب باغ می‌کند. با توجه به نظر هروی که انجیر در موضعی که می‌کارند باید که پناه باشد و سایه نبود و آفتاب بر آن عمل داشته باشد و در کنار آب و زمین نماند Abu Nasri Heravi, 1977. می‌توان پنداشت این درخت را در کنار باغ کاشته‌اند. به کارگیری گیاهان برای حس بویایی در باغ امری عادی در باغ‌های یزد بوده است. مستوفی بافقی در ذکر باغ

جدول ۵. لیست واژه‌های مرتبط با باغ مذکور در متون تاریخی یزد (Author, 2022).

معنای	واژه	متن تاریخی
گردشگاه و محل سرور	مفراح	جامع الخیرات
مجرای آب اصلی	نخبه الشحور	جامع الخیرات
درخت‌های درهم و سر بر هم آورده در محل ایستادن گاه آب	غیاض	جامع الخیرات
سبزهزار و مرغزار	اولنگ	تاریخ جدید یزد
زمین ساده و بایر	زمین ساذج	تاریخ جدید یزد
توت سرخ	فرصاد	جامع الخیرات
زردک (نوعی هویج)	گزر	تاریخ یزد
کشت، کاشت	برزه	تاریخ یزد
اسم عام سبزی‌ها	بقلیات	تاریخ یزد

متن تاریخی	واژه	معنای
تاریخ یزد	مکروم	زمینی که در آن تاک (مو) کاشته باشد
تاریخ جدید یزد	تعار	محل تقسیم آب

می‌گرفت. باغ‌های دیگر به اشراف نظامی تعلق داشت (Wilbur & Golmbeg, 1996). باغ میرک محمد که در دورهٔ تیموری بنا شده یکی از همین باغ‌های جدیدالاحداث در این دوره است. باغ دیگر در این محدوده زمانی، باغی است که توسط امیر جلال‌الدین خضر شاه در حوالی باغ ساباط با تبدیل زمین خراب به باغ مشجر ایجاد شده است (Kateb, 1965).

بانی باغ بیگم در محلهٔ آبشاهی، فاطمه خاتون بیگم همسر امیر جلال‌الدین چقماق است. کاتب به نقش شاه یحیی در شکل‌گیری باغ‌های نعیم‌آباد اشاره می‌کند و می‌نویسد: «چون شاه نصره‌الدین شاه یحیی حکم به عمارت نعیم‌آباد کرد، اول کسی که به عمارت مشغول شد خواجه نظام‌الدین امیرشاه بود» (Kateb, 1965). بعضی از باغ‌های یزد توسط قضات شهر برپا می‌شدند. از جمله این باغ‌ها می‌توان به باغ فیروزی اشاره نمود که در ابتدا توسط مولانا مجdal الدین حسن رضی بر پا شده بود. بعداً امیر عمال‌الدین مجتبی بن رکن‌الدین به‌واسطهٔ پیوندی که با وراش قاضی داشت، در آن ساکن شده و منشأ اقداماتی درون باغ گردیده است (Jaafari, 1964). برخی باغ‌ها ابتدا توسط حاکمان احداث می‌شدند و بعداً به امیران نظامی واگذار می‌گردیدند؛ برای نمونه می‌توان به باغ امیرشاهی اشاره نمود که در بدایت امر توسط خواجه امیرشاه ایجاد شده و در دورهٔ امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ به این باغ اضافه شده است. یکی است (Kateb, 1965). وجوهی از بنا امیال و مقدورات بانی و نیازمندی و شرایط استفاده‌کنندگان از بنا شکل می‌گیرد. بسیار پرنگ می‌گردد؛ برای نمونه می‌توان به شاه یحیی در دورهٔ آل‌مظفر و میرزا شاه ابوالمهدی در دورهٔ صفوی اشاره نمود. مستوفی بافقی در ذکر شاه ابوالمهدی آورده است: «در تعمیر قصور دلگشاشی و عمارت فرح‌افزاری بسیار سعی و اهتمام کردی و در طرح باغات و بساتین و نظارت اشجار و ریاحین لوازم جد و اجتهاد به جای آوردی» (Mostofi Bafghi, 2007).

۷-۲-۳- بانی باغات تاریخی یزد

مقام بانی عوامل اقتصادی و اجتماعی ساختمان هر بنای را تسريع بخشیده، شکل و مقیاس آن را معین می‌سازد و کیفیت ساختمان، طرح و تزئین آن را تلقین کرده و سرانجام سرنوشت آن را مسجل می‌سازد (Wilbur & Golmbeg, 1996). عده‌ای از باغات تاریخی در طول عمر بانی‌های متفاوتی را به خود دیده است. للا صواب اتابکی که خواجه‌سرای ارسلان خاتون بوده، باغی مشمر را به وجود آورده است. باغ گرشاسبی که متعلق به دورهٔ آل‌کاکوئیه است، در دورهٔ آل‌مظفر نیز شاهنشین بوده است. همین رویه در باغ ساباط نیز رؤیت می‌گردد. این باغ که متعلق به دورهٔ اتابکان است، در دورهٔ آل‌مظفر توسط شاه یحیی تغییراتی در آن صورت می‌گیرد و تبدیل به باغ حکومتی می‌گردد. پس از آمدن حاکم بعدی که امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ است هنوز این باغ معمور بوده و در این دوره نیز ساختمان‌های زیادی توسط بانی به باغ اضافه شده است. یکی دیگر از باغ‌های دورهٔ اتابکان باغ وردانروز است که توسط اتابک وردانروز بن عزالدین لنگره ساخته شده است. احیای باغ‌های دورهٔ اتابکان در دورهٔ آل‌مظفر در باغ طغانشاهی نیز پیگیری می‌شود و در این باغ هم شاه یحیی شروع به ساخت عمارت مختلف درون باغ و مسجد بیرون باغ می‌کند. باغ لایستان نمونه‌ای از باغ‌های شاهی دورهٔ آل‌مظفر یزد است که در دورهٔ تیموری نیز حاکمنشین بوده است. این باغ در دورهٔ آل‌مظفر توسط شاه یحیی احداث شده و پس از طی کردن یک دوره ویرانی، باز در دورهٔ امیر جلال‌الدین چقماق رونق یافته است (Kateb, 1965).

بیشتر باغ‌های تیموری بنیادهای کهن بودند که بسیاری از آنها تاریخ‌شان به دورهٔ مظفریان می‌رسید. شاهزادگان و حکام تیموری به باغ‌ها و بستان‌های دورهٔ آل‌مظفر سر و صورتی تازه داده و گاهی اوقات املاکی به آنها افروده و اغلب ساختمان‌های جدیدی نیز بنا نهادند. بعضی از باغ‌ها به‌طور سنتی به عنوان اقامتگاه حکام شاهزادگان و وزرای محلی مورد استفاده قرار

تحقیق باغ‌های معروف که نام بانی آنها در متون تاریخی ذکر شده است در لیستی جداگانه آمده است (جدول ۶).

جدول ۶. لیست باغ‌های تاریخی یزد به همراه نام پدیدآورندگان آنها (Author, 2022).

باغات تاریخی یزد											
جامع مفیدی (Mostofi Bafghi, 2007)				تاریخ جدید یزد (Kateb, 1965)				تاریخ یزد (Jaafari, 1964)			
منبع	بانی	باغ	منبع	منبع	بانی	باغ	منبع	منبع	بانی	باغ	منبع
۶۹	امیر غیاث الدین محمد میرمیران	گلشن	۴۹	ابوالعلا	علا	۱۲۸ و ۱۶	علاء طوفی	علاء	علاء	علاء	
۸۵	میرزا شاه ابوالمهدى	مهرآباد	۱۷۸	علاء الدوله گرشاسب کالنجار	گرشاسبی	۳۶، ۱۴۰، ۲۲	علاء الدوله گرشاسب	علاء الدوله گرشاسب	گرشاسبی	گرشاسبی	
۹۴	امیر جلال الدین حسن	باغ بانی	۶۵، ۲۲۰	عزالدین لنگر	عزآباد	۲۴	عزالدین لنگر	عزآباد	عزآباد	عزآباد	
	غیاث الدین										
۱۵۵	محمد حافظ رازی	باغ بانی	۵۸، ۱۹۶	مسعود بهشتی	بهشتی	۲۳	مسعود بهشتی	بهشتی	بهشتی	بهشتی	
۱۶۳	خواجه ضیاء الدین محمد	خواجه	۱۰۳	محمد درویش	خان	۳۷	مادر شاه یحیی	پای بانوک	پای بانوک	پای بانوک	
۱۷۱	جمال الدین محمد	جمال آباد	۱۸۲	قاضی حسن رضی، سید رکن الدین	فیروزی	۴۱، ۱۴۴	سید مجdal الدین حسن قاضی	فیروزی	فیروزی	فیروزی	
۱۹۴	میرزا معین	معین آباد	۱۸۶	شاه یحیی	باغ لاستان	۱۴۷، ۷۹	شاه یحیی	لایستان	لایستان	لایستان	
۲۴۸	میرزا حکیم	عشرت آباد	۱۸۴	خواجه نظام الدین امیر شاه	سلطان شاهی	۸۷	سید رکن الدین	تخته	تخته	تخته	
۲۴۸	میرزا حکیم	سعاد آباد	۱۵۴	عبدالرحمن قورچی	کمال	۱۲۵	عبدالرحمن قوشچی	کمال کاشی	کمال کاشی	کمال کاشی	
۲۵۳	جلال الدین حسن شهرستانی	مستوفی	۷۰	عزالدین لنگر بن وردانزور	حاجی	۱۳۳	-	حاجی	حاجی	حاجی	
۴۱۷	میرزا محمد مفید	شاه نگار	۱۶۰	شمس الدین ابوبکر رضی	مولانی	۱۳۶	شمس الدین ابی بکر رضی	مولانی	مولانی	مولانی	
۴۸۰	محمد علی بیک	باغ بانی	۲۳۳، ۱۷۸، ۲۲۷	شاه یحیی	ساباط	۱۴۰ و ۳۶	شاه یحیی	ساباط	ساباط	ساباط	
۴۸۹	خواجه ملک قاسم	باغ بانی	۱۸۱، ۶۹	طغی شاه	طغی شاهی	۱۴۳، ۳۶	atabek طغانشاه	طغی شاهی	طغی شاهی	طغی شاهی	
۴۹۴	خواجه سیفال الدین محمود نقشبند	باغ بانی	۱۸۱	مهتر علیشاه فراش	مهتر علیشاه فراش	۱۴۲	علیشاه فراش	مهتر علیشاه فراش	مهتر علیشاه فراش	مهتر علیشاه فراش	
۵۱۲	استاد شهاب معمار	استاد شهاب	۱۸۵	امیر شمس الدین ترخان	امیر شمس الدین ترخان	۱۴۵	شمس الدین ترخان	شمس الدین ترخان	شمس الدین ترخان	شمس الدین ترخان	

باغات تاریخی یزد								
۵۹	شاه نورالدین نعمت‌الله باقی	مراد	۱۸۲	خواجه کمال الدین حسین	طغار	۱۴۶	خواجه امیرشاه	امیرشاهی
۶۹	امیر غیاث الدین محمد میرمیران	عیش آباد	۱۸۰	امیر جلال الدین حضرشاه	خواجه حضرشاه	۱۵۳، ۱۵۱	-	خلف باغ
۱۰۱	معزا شاه میرا	بیگمی	۵۲	احمد ز مجی	مدآباد کوچه باغ	۱۵۱	-	دولاب
۳۱۹، ۲۲۷	-	زرگری	۸۱	شاه حسین	باغ قرب دروازه سعادت			
۲۲۷	الله قلی بیک	صفی آباد	۹۱	بنت شاهزاده بايسنفر	مهد اعلی			
۲۴۸	میرزا حکیم	خان	۱۵۷	امیر مبارز الدین محمد	کمال کاشی			
۲۸۱	جلال محمد	عمارت	۱۵۹	حاجب عزالدین لنگرور دانزور	حاجبی			
۴۸۱	محمد مومون بیک	باغ بانی	۱۷۴	شرف الدین مظفر	خواجه سعد			
۴۹۶	مولانا مسعود متولی	باحرز	۱۷۶	لا لا صواب اتابکی	لا لا			
۲۲۷	الله قلی بیک	خلیل آباد	۱۷۷	امیر شمس الدین محمد میرک	میرک محمد			
۸۸	میرزا شاه ابوالمهدى	دیوان خانه تفت	۱۸۱	حاجب عزالدین لنگرور دانزور	وردانروز			
۶۷۸	-	سیپیک	۱۸۲	صدرالدین احمد ابورودی	احمد ابورودی			
۶۷۷	امیر غیاث الدین محمد میرمیران	فردوس	۱۸۵	امیر قطب الدین حضرشاه	قطب الدین حضرشاه			
۴۹۴	سیفالدین محمود نقش بند	نقش بند	۱۸۶	فاطمه خاتون بیگم	بیگم			
			۱۸۶	یوسف چهره بن حاجی چلبی	چهره			

مدیریتی خاصی را برای آنان به وجود می‌آورد و در این راستا افراد و شخصیت‌های معتمد و بانفوذ که قدرت خود را در زمان طولانی و در یک ارتباط تنگاتنگ با مردم به دست آورده بودند، نقش مؤثری در مدیریت شهری به عهده داشتند (Shamseh, 2006)؛ بنابراین با توجه به این ویژگی‌هایی که در نوع مدیریت وابسته به قنات وجود داشت، نقش قنات و افراد

شهر یزد به علت خشکی هوا و بخل آسمان همواره از حیث کمی آب با سختی رویه رو بوده است، اما مردمش با دلاوری به نیروی پشتکار توائسته‌اند آب‌ها را از صحرای دور در رشته‌های قنوات بهسوی شهر بیاورند و بیابان‌های ریگزار را به باغ تبدیل کنند (Afshar, 2002). شرایط اقلیمی و نوع معیشت مردم که وابستگی شدید به منابع آب و به خصوص قنات داشت، نظام

احداث قنوات شهر یزد علاوه بر حکمرانان و حاکمان، افراد سرشناس شهر و سرمایه‌داران نیز نقش داشتند و همین امر منجر به ایجاد باغ‌های متنوع می‌گردید.

به وجود آورند در شکل‌دهی به باغات به خوبی مشخص می‌شود. این افراد در طی دوره‌های تاریخی مختلف عامل اصلی به وجود آمدن قنوات و درنهایت ایجاد باغ‌ها شده‌اند (جدول ۷). در

جدول ۷. لیست قنوات یزد بر اساس دوره‌های تاریخی (Author, 2022).

دوره تاریخی	نقش قنات در شکل‌گیری باغ
آغاز تا دوره آل کاکوئیه	اول آن کاریزها یکی فیروزآباد زارچ و قدیمی‌ترین کاریزهاست (Jaafari, 1964). آب دهاباد، این اولین کاریز یزد است که در زمان اسکندر که بنای کشنهاد این قنات بیرون آورد (Jaafari, 1964). آب فیروزآباد، این آب شاه فیروز پدر قیاد جاری کرده است (Kateb, 1965) یزدگرد اصغر در یزد بناهای عالی بساخت و مقنیان بیاورد و چند کاریز جاری کرد: یکی بزدآباد و دیگر دهاباد و ثالث پادین (Kateb, 1965).
دوره آل کاکوئیه	خواجه صواب که خواجه سرای ارسلان خاتون بود قنات صواب جاری کرد (Jaafari, 1964). دو کنیزک ارسلان خاتون ابرو مبارکه دو قنات متصل هم جاری کردن (Jaafari, 1964) و این قنات (آب یعقوبی) ابویعقوب اسفهسان‌الار علاءالدوله ساخته در سال اثنی و ثلثین و اربعاهه (Jaafari, 1964). آب نرسویاد به غایت سیک و نیکوست و کیانسو حاجب علاءالدوله جاری گردانیده (Jaafari, 1964). آب محمودآباد، امیر محمود وزیر این آب جاری کرده است و چهارصد سال است که جاری است (Kateb, 1965). همچنین گرشاسب مسجد جمعه در مقام درده بساخت و نهر قنات زراج در آن مسجد جاری کرد (Jaafari, 1964).
دوره اتابکان	عزالدین لنگرده عزآباد بساخت در شش فرسنگی شهر و قناتی نیکو جاری گردانید (Jaafari, 1964) و مادر او مریم خاتون مری آباد بساخت و آب آن جاری کرد (Jaafari, 1964). آب سلغزآباد، این آب را سلغزشاه بن اتابک قطب الدین با قنات و کشخوان ترتیب داد (Jaafari, 1964). قنات محمودشاهی، از قنوات حومه شهر که منبع آن در قریه تفت و فراشاه بوده و با قنوات تفت و نصیری جربان دارد (Hosseini, 1962). قنات رئیس الدینی (Hosseini, 1962) قنات سعدآباد (Hosseini, 1962) قنات مرو (Hosseini, 1962) قنات خلیلی (Hosseini, 1962) قنات امیری (Hosseini, 1962) قنات جاره (Hosseini, 1962).
دوره آل مظفر	و این آب (آیشه‌ی نعیم آباد) سلطان جلال الدین شاه شجاع از مهربی‌چرد اخراج کرد و ممر آب ساز داد و به مرور ایام باغها معمور شد (Jaafari, 1964). مبدأ باغات از اول طغار شرف الدین مظفر است که آن را باغ خواجه سعد خوانند (Kateb, 1965). سید رکن الدین... و نخست امر کرد تا در فراشاه قناتی جاری نموده... و از میان شهر و محلات در مسجد جامع آورده... و آن را آب و قباباد نام نهاد (Mostofi Bafghi, 2007).
دوره تیموری	آب جدید مشهور به آب نو در بیشترین عمارت‌های شهر یزد می‌گذرد و مردمان بدان آب استعمال می‌کنند (Jaafari, 1964).
اویل دوره صفوی	آب خیرآباد مشهور به دهوك از طرف مدواو می‌آید و در آیشه‌ی خلط می‌شود و این آب ضعیف شده بود، امیر جلال الدین چقماق شامی کاریز او را عمارت کرد و آن آب زیاده شد (Kateb, 1965).
مطالعه درباره باغ‌های تاریخی بدون در نظر گرفتن دوره‌های تاریخی ناقص و وافی به مقصود نیست. بازه زمانی طولانی مورد	استناد در مقاله زمینه را برای شکل‌گیری و توسعه انواع گوناگونی از باغ و بررسی تحولات آنها را فراهم آورده است. در

۳- بحث

مطالعه درباره باغ‌های تاریخی بدون در نظر گرفتن دوره‌های تاریخی ناقص و وافی به مقصود نیست. بازه زمانی طولانی مورد

زمینه را برای ایجاد باغ‌های حکومتی انتهای دوره اتابکان و آل مظفر فراهم می‌آورد. بر مبنای متون تاریخی بیشترین تعداد باغ‌ها متعلق به دوره صفوی بوده است و در هر دوره تاریخی به تعداد باغ‌های آن افزوده شده است (جدول ۸). از مقایسه این دو جدول استنباط می‌گردد در دوره صفویه هرچند تعداد باغ‌ها افزایش یافته، قنوات از لحاظ کمیت افزایشی نداشتند؛ به عبارت دیگر دوره صفویه قنات‌های زیادی حفر نگردیده، ولی افزایش باغ‌ها قابل اعتماد بوده است. یکی از دلایل کاهش حفر قنات را می‌توان به اشباع محدوده‌های قدیمی از آب دانست، از سوی دیگر بیشتر فعالیت فرمانروایان دوره صفوی معطوف به اصفهان بوده است. در دوره صفوی در قیاس با دوره آل مظفر، اقدامات اساسی در ایجاد باغ‌های حکومتی و رسمی در شهر یزد صورت نپذیرفته است. در دوره صفوی افزایش باغ‌ها در سمت جنوب و جنوب غربی شهر و در محلاتی مانند خلف باغ و باغ گندم بوده است. افزایش تعداد باغ‌ها در این دوره به خاطر افزایش گرایش ساخت باغ‌ها توسط مردم عادی بوده است. به سخنی دیگر در این زمان خانه-باغ‌های زیادی توسط مردم عادی ساخته می‌شود.

انطباق متون تاریخی با یکدیگر نکاتی مشخص می‌گردد که قابل اعتماد هستند. بر اساس گزارش اصطخری یزد در قرن چهارم شهری با نعمت فراوان و راحت بی‌پایان بوده و ارزانی نعمت در آن هرچه تمام‌تر است (Istakhri, 1994). همچنین این حوقل فراوانی محصولات باغی یزد را چشمگیر دانسته تا جایی که مقداری از میوه‌های تر و خشک یزد به اصفهان و جاهای دیگر صادر می‌شده است (Ibn Hawqal, 1987)؛ بنابراین مشخص می‌شود هرچند در متون تاریخی صحبتی از تعدد باغ تا قبل از دوره آل کاکوئیه نیست، ساخت باغ قبل از این دوران رواج داشته است؛ به همین دلیل به ذکر پاره‌ای از عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری و گسترش باغ‌های یزد اشاره می‌گردد. تحول و تغییر اساسی یزد در تبدیل از یک قصبه کوچک به شهری منسجم و معتبر مربوط به دوره آل کاکوئیه است. کثرت قنات‌های ساخته شده در دوره اتابکان علاوه بر ایجاد محلات باغ مبنا مانند پشت باغ و مریم‌آباد و محدوده‌های زراعی مانند سلغرآباد سبب گسترش باغ‌ها در سمت جنوب نیز می‌گردد. جنبش حفر قنات که در دوره آل کاکوئیه شروع شده بود، در دوره اتابکان تداوم یافته و به اوج خود می‌رسد و همین اقدام

جدول ۸. لیست باغ‌های یزد براساس دوره‌های تاریخی (Author, 2022).

نام باغ	دوره تاریخی
علاء-باغ کوشک نو- مدارآباد کوچه باغ	از آغاز تا دوره آل کاکوئیه
گرشاسبی- بهشتی	دوره آل کاکوئیه
عزآباد- حاجبی- طغی شاهی (طفانشاهی)- فیروزی- مولانی- ترسا- للا- وردانوز- تخته- ابوسعیدی	دوره اتابکان
پای بانوک- لایستان (لستان)- ساباط- کمال- طغار- شمس الدین ترخان- باغ قرب دروازه سعادت- دولاب	دوره آل مظفر
مهد اعلی (بیگم)- شمس الدین محمد میرک- خواجه خضرشاه- مهتر علیشاه فراش- احمد ابیوردی-	دوره تیموری
سلطان شاهی- میرشمس الدین ترخان- قطب الدین خضرشاه- چهره	باگات یزد
گلشن- مهرآباد- خواجه- جمال آباد- میرجلال الدین حسن- غیاث الدین محمدحافظ رازی- میرزا معین-	
عشرت آباد- سعدآباد- مستوفی- شاه نگار- محمدعلی بیک- خواجه ملک قاسم- نقش‌بند- استاد شهاب-	
مراد- عیش آباد- بیگمی- صفی آباد- خان- عمارت- محمدمومن بیک- باحرز- سیبک- فردوس- زرگری-	
عمادآباد- منصوری- محمودی	اوایل دوره صفوی

Kateb, 1965). وجود آب‌های سطح الارضی در کنار آب‌های تحت‌الارضی در زمان نگارش تاریخ یزد (قرن نهم هجری

یکی دیگر از عوامل به وجود آورنده باغ‌های یزد علاوه بر آب، شرایط آب و هوایی منطقه بوده است. کاتب در بخش ساختن کش و اولین عمارت‌های یزد به اعتدال هوایی یزد و

به طوری که فضل الله همدانی این عمل را برای احیای زمین‌های شوره‌زار تبریز نیز به کار گرفته است و در این باره می‌نویسد: «و این ضعیف به کرات تخم آن از یزد و نائین آورده و در باغات تبریز در موضع که زمین آن بد و شور مزه بود کشته و بدان واسطه زمین نیکو شده و اکنون نیز زرع می‌کنند» (Hamedani, 1975). نمونه دیگر از این مدیریت آب و خاک در مدیریت کاشت در دو ناحیه کشتویه و آبشور است.

جعفری در ذکر باستان مری‌آباد و یعقوبی و سلغارآباد به کاشت گیاهانی که به آب زیاد نیاز دارند مانند پنبه اشاره می‌کند. خانیکوف می‌نویسد: «در یزد زردشتها به کشت پنبه سفید و رنگی می‌پردازند، من در هیچ نقطه‌ای از ایران جز در این ناحیه از این نوع پنبه ندیده‌ام». در مقابل محلات مذکور، محله کشتویه قرار داشته که اکثر بقلیات یزد از آنجا به دست می‌آمده است (Jaafari, 1964). زمین غیور (پرکود) و بچونی^۶ و به طور کلی زمینی که در آن صیفی جات کاشته‌اند (چون خدمت زیاد دارد) برای کشت کروزه خوب نیست (Janbollahi, 2006). این استفاده حداکثری از منابع موجودی تا جایی پیش می‌رود که حتی از خاک کف معابر (تپیک ۷) هم برای مقاصد کشاورزی استفاده می‌شود. «در اصفهان و یزد و ابرقو، در چهار معبرها از دو طرف حفره‌ها حفر نمایند که از عبور و مرور انسان و دواب خاک نرم در آنها جمع شود، به جهت خربزه حمل و نقل نمایند» (Nouri, 2003)، بنابراین در هر کشتخوان یزد بسته به نوع خاک و آب آن از پوشش‌های گیاهی مختلفی استفاده می‌شده که درنهایت باعث بهره‌وری مناسب و آماده جهت ایجاد باستان و بستان‌های خرم می‌شده است. مدیریت داشت از دیگر عوامل تأثیرگذار در سرپاماندن باغ‌های یزد است. پژوهش‌سکی اشاره می‌کند که در یزد هر درخت توت پانصد من برگ و یک من ابریشم خام تولید می‌کرده است (Petroshovsky, 1987).

فضل الله همدانی متذکر می‌شود که در یزد بیشتر از پیوند درخت توت استفاده می‌کنند. «در یزد پای بر سر پیله

قمری) نشان‌دهنده شرایط آب و هوایی متفاوتی است (Shamseh, 2006). کاتب در ذکر امام‌زاده جعفر که متعلق به قرن سوم هست می‌نویسد: «و درین مقام که امروز مزار اوست تا ابرندآباد جنگل بود و درخت‌های جنگلی رسته بود و نیستان بود» (Kateb, 1965). همچنین ساخته‌شدن باغ علاء و کوشک‌های زیادی در محله بایله که بعداً به کوشک نو مشهور می‌گردد، نشان از خرم‌بودن یزد در سده نخستین دوران اسلامی است (Joodaki Azizi et al., 2015)؛ بنابراین می‌توان گفت شرایط آب و هوایی یزد به مرور زمان بسیار تغییر پیدا کرده و عوامل شکل‌دهنده به باغ‌ها را تحت تأثیر قرار داده است.

یکی از عوامل شکل‌دهنده به باغ‌های یزد، مدیریت بهره‌وری از منابع موجود است. در این مقاله به ارائه چند نمونه در ارتباط با نحوه عملیاتی کردن این بهره‌وری حداکثر بسنده شد. بر روی فلات خشک ایران غیر از عوامل انسانی، دو عامل عمده دیگر یعنی آب و خاک حاصلخیز نیز در پیدایی باغ ضروری است (Pirnia, 2008). جعفری اشاره می‌نماید که مجوسان بسیاری از این زمین شوره احیاء کردن و باغها و کشتخوانها باساختند (Jaafari, 1964)، ولی درباره نحوه احیاکردن زمین‌های بایله و شوره‌زار اطلاعاتی نمی‌دهد. شور بودن آب قنات سلغارآباد در متون تاریخی ذکر شده است. حتی اسم محله سلغارآباد بعداً به آب شور به خاطر آب قنات تغییر پیدا می‌کند. یکی از محصولاتی که در گذشته یزد به آن مشهور بوده، روناس است. نوری در این باره می‌گوید: «اوّاً زرع از بذراست که بهموقع خود تخم روناس خوب بی‌عیب از یزد یا جای دیگر تحصیل کرده» (Nouri, 2003). در گذشته یکی از روش‌های تغییر خاک استفاده از این گیاه و کاشت آن در زمین‌های شور زار بوده است. «و هر زمین که بد و شوره بود، چون به رویناس بکارند خوش و شیرین شود» (Hamedani, 1975)؛ بنابراین می‌توان گفت این اقدام برای شیرین‌کردن خاک و استفاده از آب شور در راستای بهره‌وری از آب و خاک موجود بوده است. این اقدام نه فقط در یزد بلکه در شهرهای دیگر نیز کاربرد داشته است؛

قبل شامل مزارع کشاورزی بوده، در این دوره یکی از مکان‌های اصلی ایجاد باغ‌گردد و محور توسعه باغات که قبل از حدوده اهربستان بوده با این ترفند به سمت شرق و جنوب شرقی هدایت گردد. نمونه دیگر برپایی باغ‌های تابستانی در خارج از شهر است. باغ‌های تابستانی باغ‌هایی هستند که در فصول گرم در کوهستان یا مکان‌های خوش آب و هوای خارج از شهرها ساخته شده و معمولاً متمولان در آنها به تفریح و تفرج می‌پرداختند؛ بنابراین دستور ساخت این گونه باغ‌ها بی‌شک به علت لذت‌بردن از هوای خنک و فضای دل‌پذیر باغ بوده است (Motedayen, 2011).

نمونه باغ تابستانی را می‌توان باغ چم نام برد که توسط شاه یحیی در دوره آل مظفر در مسیر یزد به تفت ساخته شده است (Mostofi Bafghi, 2007). ایجاد باغ در کنار میدان‌های حکومتی از عوامل پیدایش باغ در ایران بوده است. ایجاد باغ از دیرباز باعث به وجود آمدن مکانی سبز جهت بخش حکومتی هم‌جوار میدان بوده است (Motedayen, 2011). مفیدی در ذکر میدان شاه طهماسب به باعچه عباسی و عمارت عباسیه اشاره می‌کند که در کنار دولتخانه و میدان شاه موجود بوده است (Mostofi Bafghi, 2007). نقش بانی در ایجاد باغ عمومی به عنوان محل تفرجگاه و بیلاقات شهری یزد در دورهٔ تیموری پایه گذارده شده و در دورهٔ صفوی متداول می‌گردد؛ برای نمونه قبل از دورهٔ صفویه و شکل‌گیری الگوی باغ‌شهر و باغ‌های مردمی در یزد برخی باغ‌ها مانند باغ امیر جلال‌الدین خضرشاه دیده می‌شود که در اختیار عموم جامعه است و مردم عادی می‌توانستند در باغ تردد کنند. در دورهٔ صفوی حمایت از باغ‌ها به صورت کلان و عمومی بوده است. از آنجا که در این دوره یکی از مهم‌ترین نشانه‌های تعیین و وجاهت اجتماعی را احداث باغ یا داشتن باغات متعدد شکل می‌داد، بخش عمدهٔ سرمایه طبقات عالیه صرف ایجاد باغاتی در حوزهٔ پیرامونی یزد و بهویژه در مسیر قنوات می‌شد (Tashakori Bafghi, 2013).

مستوفی به نقش میرزا شاه ابوالمهدی در احداث باغ‌ها اشاره می‌کند و می‌نویسد: «پیوسته پیشنهاد خاطر خطیرش

نهند و تمام بر بالای آن برآیند و اصلاً خلل نکند از آنکه به‌غاایت سخت باشد و چون برگ به‌واسطه پیوند نیکو بود و هم برگ بیشتر حاصل شود از آنچه از کم و چون به‌موجب مذکور درخت‌های ایشان اکثرًا پیوندی است هم از شاخ آن می‌برند می‌نشانند تا حاجت نباشد که بچه آن را نشانند و بعد از آن مدتی پیوند باید کردن و روزگاری دراز بگذرد. چه مقرر است که هرچند درخت از تخم نیکو کشته باشد مانند پیوند نتواند بود» (Hamedani, 1975). همین عمل به‌اظاهر ساده باعث حفظ محورهای سبزی شده که با درخت توت ایجاد شده است؛ برای نمونه محورهای درخت توت در اهربستان یا توت و بید در آبشاهی نمونه‌هایی از این مسیرهای طبیعی هستند که در متون تاریخی نیز از آنها ذکر شده است. بی‌شک درختان بید امروزی را می‌توان پاچوش‌های درختان سابق دانست؛ چراکه عمر درخت بید به صد سال نمی‌رسد، اما اهمیت درخت در یزد از یکسو و استفاده از جوی برای انتقال آب چاه پس از خشکشدن قات از سوی دیگر، باعث شده که این درختان در همان مسیر تکثیر شوند و تا به امروز بر جای مانند. این مسئله در سایر محلات شهر هم دیده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که در برخی مسیرها، قنات و جوی آن از بین رفته، اما امتداد درختان کاشته شده در جوار Ramezanzadeh & behnamfar, 2018؛ بنابراین مشخص می‌گردد که علاوه بر شرایط آب و هوایی منطقه در قرون ابتدایی، عملیات کاشت، داشت و برداشت در شکل‌گیری و توسعه باغ‌های یزد بسیار تأثیرگذار بودند.

یکی از تحولاتی که در ارتباط با باغ‌ها در طول گذر زمان به وقوع پیوسته، نقش و نیت بانی در موقعیت باغ‌ها بوده است. جعفری در ذکر آبشاهی اشاره به نقش شاه یحیی در ایجاد باغ‌های نعیم‌آباد می‌کند و می‌نویسد: «شاه یحیی بفرمود تا مردمان هریک جهت خود قطعه زمین احیا کنند و وزرا و امرا و اهالی شهر هریک جهت خود باغی و بوستانی بساختند و به مرور ایام باغ‌ها معمور شد» (Jaafari, 1964). این توجه سبب گردیده که محدوده آبشاهی که در دوران

زیادی در یزد احداث می‌گردد و روند باغ سازی محلی اوج می‌گیرد. در دوران تیموری نیز با ساماندادن به باغهای موجود و احداث باغهای جدید، روند باغ سازی تداوم می‌ابد. تمرکز باغها دردو محله اهرستان و آب شاهی (نعمی‌آباد) از رویکردهایی است که در دوره تیموری نیز دنبال می‌گردد. در دوران صفوی کمتر باغهای شاهی و سلطنتی در یزد ساخته شده بر عکس با توجه به تغییر نگاه به طبیعت در سطوح مختلف جامعه، باغها با فضای مسکونی گره می‌خورد و خانه-باغهای بسیاری در این دوره ساخته می‌شود.

باغهای محلی که در سه گونه اصلی در متون تاریخ به کار رفته است، در طی قرون متمادی به تکمیل اجزای خود پرداخته است. تزیینات که با روش‌های محلی در بنایهای متعدد وجود دارد، درون معماری باغ نیز سرایت پیدا می‌کند و انواع آرایه‌ها در داخل باغ به کار گرفته می‌شود. عملکرد باغها دامنه متفاوتی را به خود اختصاص داده است و باغ کارکردهای گوناگون ساخته می‌شده است؛ به همین دلیل نقش بانی و نیت آنها در شکل‌دادن به باغها بسیار تأثیرگذار بوده است. رشد و بالندگی باغهای اشرافی یزد که با نام بانی آنها گره خورده در دوران بعد از آل‌مظفر کمرنگ شده تا به حدی که در دوره صفوی بیشتر باغهای برجسته در ناحیه نفت ساخته می‌شود. چند عملکردی بودن باغها به استفاده از فضاهای و ساختمانهای متفاوت در باغهای یزد منجر شده است. این خصلت باعث می‌شده باغها در طی قرون متمادی مورد استفاده‌های مختلف قرار گیرد و همان‌طور که در متون تاریخی نیز رؤیت می‌گردد، در هر دوران با تر و تازه‌کردن بخش‌هایی از باغ، این ساختمانها برای اهداف جدید به کار گرفته می‌شده است. مطالعات و پژوهش‌های این تحقیق قابلیت تسری به دوره زندیه تا قاجار نیز دارد تا از رهگذر آن شناخت دقیق از معماری و شیوه باغ سازی یزد حاصل شود. علاوه بر آنچه در این تحقیق اشاره شد موضوعاتی مانند تأثیر شیوه یا سبک مظفری بر روی معماری باغ نیز می‌تواند خود موضوع پژوهشی در این ارتباط باشد.

به احداث باغات و اجرای قنوات و بنای عمارت راغب و مایل است و معمار همت عالی نعمتش در شهر و بلوکات بسیاری از قری و مزارع و بیوتات و باغات به اتمام رسانیده» (Mostofi Bafghi, 2007). در دوره صفوی با توجه به کاهش باغهای حکومتی و افزایش باغهای خصوصی در یزد، تحول در اجزای باغها رؤیت می‌گردد؛ به طوری که در تزیینات باغهای صفوی نسبت به باغهای دوره آل مظفر و تیموری کمتر از آرایه‌ها سخن رفته است. علاوه بر آن پوشش گیاهی باغهای محلی برخلاف باغهای حکومتی دوره قبل که بخشی از محور اصلی باغ را درختان بی‌ثمر تشکیل می‌دهند، مملو از درخت‌های مشمر است. الگو خانه-باغهای این دوره نیز متأثر از باغ‌ها بوده وبصورت جنگلی و پوشیده از درختان میوه‌دار هستند.

۴- نتیجه‌گیری

در این مقاله موجز سعی شد تصویری از باغهای محلی یزد از ابتدای پیدایش یزد تا دوره صفوی ارائه شود. این تصویر نشان می‌دهد باغهای یزد دارای ویژگی‌های محلی هستند. این خصلت‌های محلی در معماری قرون میانی در بنایهای دیگر همانند خانه، مدارس و مساجد نیز رؤیت می‌شود. ایجاد بستر آرام و دوربودن از تلاطم‌های حکومت مرکزی و آرامش نسبی که حدوداً طی چهار قرن در یزد وجود داشت زمینه را برای فعالیت‌های اجتماعی و شکل‌گیری طیف وسیعی از کالبدها از جمله باغها را فراهم کرد. جنبش ایجاد آبادانی در یزد با حکومت آل کاکوئیه وارد مرحله تازه‌ای می‌شود و در این زمان حفر کاریزهای مختلف در یزد به وقوع می‌پیوندد و زمینه را برای ایجاد باغهای گستردۀ فراهم می‌آورد. در سایه آرامش به وجود آمده، معماری محلی هماهنگ با شرایط اقلیمی شکل پیدا می‌کند و هویتی خاص را برای این ناحیه سامان می‌بخشد؛ به طوری که در دوران بعد نیز همین رویه پی گرفته شده و الگوهای معماری بومی تکرار می‌گردد. در دوره آل مظفر که میبد و یزد به عنوان مرکز حکومت بخشی از ایران مطرح می‌شود، باغهای حکومتی و اشرافی به همراه کوچه باغهای

منابع مالی این مطالعه توسط نویسنده مقاله تهیه شده است.

تعارض منافع

این مقاله پژوهشی مستقل است که بدون حمایت مالی سازمانی انجام شده است. در مطالعه حاضر هیچ‌گونه تعارض منافعی وجود ندارد.

References

- Abu Nasri Heravi, Q. I. Y. (1977). *Ershad al zera. a Mohammad Moshiri*. Tehran: University of Tehran, second edition.
- Abuei Mehrizi, M. R. (2012). *Cultural history of Yazd during the reign of Shah Abbas Thani and Shah Soleiman Safavid*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Afshar, I. (2002). *Yazdnameh, Series of texts and research on Iranian culture* (Vol. 1). Tehran: Jodaghaneh publications.
- Amjad, H., Majedi, H., & Bahmanpour, H. (2010). Reconstruction of historical-cultural places (Case study. Moshir Al-Malak Garden Hotel. Yazd city). *Environmental Science and Technology*, (4), 119 -132.
- Antik, S. (2017). Taft Sadri Garden and its 95 fountain ponds Proceedings of the First International Conference on Iranian Gardens.
- Birjandi, A. a. A. (2009). *maarifat -I Falahat (davazdeh bab-i kishavarzi)*. By the efforts of Iraj Afshar. Tehran: Mirase-e maktoob.
- Brown, E. (1960). *History of Iranian literature (from Saadi to Jami)*. Tehran: Ibn Sina Library. Second edition.
- Cheraghi, Z. (2012). Endowment of aqueduct Case study. Aqueduct of the endowment of Seyed Rokan al-Din in Yazd). *Al-Zahra University, Islamic-Iranian History Quarterly*, (14), 51-68.
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Loghatnameh (Dictionary)*. Tehran: University of Tehran, forty-three offices. First edition of the new course.
- Eta, A., Etessam, I., & Shahcheraghi, A. (2020). A Narrative Inquiry about Persian Gardens from Travel Literature and Journals' Point of View Case Study: Tehran Gardens in the Qajar Period. *Sociology of Art and Literature*, 12(1), 247-280.
- Goodarzi, E., & Ghanbari, N. (2018). Typology of government gardens based on historical texts The first international congress of interdisciplinary science research in urban planning and architecture.
- Hamedani, R. D. F. (1975). *Endowment letter of Rashidi quarter* (I. A. a. M. Minavi, Ed.). Tehran Anjuman -i Athar-i melli Publication.
- Hosseini, S. R. D. (1962). *Jame Al Kheyrat* (M. T. D. a. I. Afshar, Ed.). Tehran: Farhang-e Iran Zamin Publications.
- Ibn Hawqal, A. M. (1987). *Iran in Šūrat al-'Ard ar (J. Shaar, Trans.)*. Tehran: Amirkabir.
- Istakhri, A. I. I. (1994). *Masalak wa Mamalak* (M. b. A. b. A. Testari, Trans.; I. Afshar, Ed.). Tehran: Mahmoud Afshar Foundation.
- Jaafari, J. H. (1964). *Tarikh i Yazd*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Jamal al-Din, G. (2019). *History of gardening and gardening in Iran (analysis and reading of gardens and orchards according to historical texts and documents)*. Tehran: Rozaneh Publications, first edition.
- Janbollahi, S. (2006). *Forty speeches in anthropology, Second and third books, economic anthropology*. Tehran: Roshanan Publications.
- Javaherian, F., & Shahcheraghi, A. (2017). The evolution of plants during the life of Dolatabad

سپاسگزاری

بدین وسیله تشکر و سپاس فراوان خود را از حاج جلال امامی میدی و دکتر صادق سهیلی‌پور که یاریگر نویسنده در شناخت باغ‌های بومی این ناحیه از ایران بودند را تقدیم می‌نمایم.

منابع مالی

فصلنامه

بررسی باغات تاریخی یزد | داود امامی میبدی علمی

Garden Proceedings of the First International Conference on Iranian Gardens.

- Jehhani, H., & Omrani, S. M. A. (2007). *Finn Garden*. Tehran: Handicrafts and Tourism Cultural Heritage Research Institute.
- Jehhani, H., & Varzaeipour, M. (2017). *Manzar Bagh (evolution, urban role and principles of formation)* (First ed.). Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication and Kashan University.
- Joodaki Azizi, A., Moosavi Haji, R., & Vasegh Abbasi, Z. (2015). A study on the appearance of the city of Yazd in the first centuries of the Islamic period. *Journal of Historical Researches*, 27.
- Karimi, A. H. (2006). Clay reliefs are a special kind of architectural decoration. In *Meybod, the city that Exists, by the efforts of Eisa Esfanjari*. Cultural Heritage and Tourism Organization; Meybod Cultural Heritage Research Center, 211-238.
- Katabi, M. (1985). *History of Al-Muzaffar* (A. Navai, Ed.). Tehran: Amirkabir. Second edition.
- Kateb, A. H. (1965). *Tarikh-i jadid-i Yazd*. Tehran, Farhang Iran Zamin Publications.
- Khademzade, M., & Esfahanipour, F. (2015). The Analysis of Changes in the Interior Design of Domes in Yazd Style and Its Effects on Other Buildings in Iran. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 4(7), 193-211.
- Khalilnezhad, S., & Tobias, K. (2016). The productive landscape in Persian Gardens; Foundations and features. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 13(38), 3-16. [http://www.bagh-sj.com/article_13674.html]
- Mazdapour, K. (2019). Yazd Delgoshaye Garden. *Golestan Honar*, (18), 28-38.
- Memarian, G. H. (2008). *Iranian architecture* (First ed.). Tehran: Soroush Danesh.
- Mir Hosseini, M. H. (2005). Note from Jame Al-Khairat. *Farhang*, (56), 163-184.
- Mirdeghan Ashkazari, S. F., Zarei, M. E., & Khademzadeh, M. H. (2016). Residential architectural decorations of Al-Muzaffar period in Yazd region and their place in the houses of this period. *Iranian Journal of Architectural Studies*, 5(9).
- Mostofi Bafghi, M. M. (2007). *Jami I Mufidi* (second ed., Vol. 1, 2, 3). Tehran: Asatir Publications.
- Motedayen, H. (2011). Causes of appearance of Iran's historical gardens. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 7(15), 51-62.
- Nasery, M., & Sadeghi, Z. (2018). Timurid Tents and Enclosures based on the Juxtaposition of Zafar-nameh of Yazdi and Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo. *Islamic Art Studies*, 14(29), 1-27. [[DOI:10.30603/au.v18i1.310](https://doi.org/10.30603/au.v18i1.310)]
- Nikzad, Z. A., & Danesh Yazdi, F. (2014). Aqueducts of Yazd region in the eighth century AH based on a historical document. *Athar*, (65), 81-96.
- Nouri, M. Y. (2003). *Mafatih al-Arzaqh*, vols. *Introduction, revision and explanation of Houshang Saedlou and the collaboration of Mehdi Qominejad*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Petroshovsky, A. (1987). *Social and economic history of Iran in the Mongol period* (Y. Azhand, Trans.). Etelaat.
- Pirnia, M. K. (1994). Iranian gardens. *Abadi Magazine*, 4(5), 1-9.
- Pirnia, M. K. (2008). Gardens of Shiraz. *Golestan Honar*, (11), 13-25.
- Pourmand, H. A., & keshtkar ghalati, A. (2011). The Analysis of Essence Causes in Persian Garden. *Honar-Ha-Ye-Ziba: Memary Va Shahrsazi*, 3(47), 51-62. [https://jfaup.ut.ac.ir/article_28930.html]
- Qayyoomi, M. (2008). Gardens of Khurasan in Beyhaqi's History. *Soffeh*, 17(2-1). [https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100055.html]
- Ramezanzadeh, A. A., & Behnam Far, M. H. (2018). A Discussion About the Formation Process of Dolat-Abad Qanat in Yazd Based on the Written Documents and Archeological Data. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(15), 183-202. [[DOI:10.22084/nbsh.2017.6080.1252](https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6080.1252)]
- Semsare yazdi, A. A., & Karimian, A. (2018). Representation of Yazd Waqhf abad aqueduct in

- the urban landscape of the eighth and fourteenth centuries AH. *Athar*, (79), 29-46.
- Shamseh, C. E. C. (2006). *Yazd Historical City Registration Studies Report in the List of National Monuments*. Yazd city Cultural Heritage.
- Shishebori, T., Abed Esfahani, A., & Frahmand Boroujeni, H. (2010). Understanding of materials and techniques of mural painting of five buildings of the patriarchal period of Yazd city. *Restoration of historical and cultural works*, 2(4).
- Tarab i Naeini, M. J. (1975). *Jame e jafari: History of Yazd during Naderi, Zandi and the era of the reign of Fatah Ali Shah* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Athar-i mell Publicaiton.
- Tashakori Bafghi, A. A. (2013). *Yazd under the safavids, From the begininig of dynasty to the end of Shah Abbas I kingdom* (1, Ed.). AndishmandanYazd.
- Wilber, D. (2007). *Iran's gardens and pavilion* (M. D. Saba, Trans.). Tehran: Elmei Farhangi Publications.
- Wilbur, D., & Golmbeg, L. (1994). *Timurid architecture of Iran and Turan* (K. A. a. M. Y. Kiani, Trans.). Tehran: Cultural Heritage Organization, First Edition.
- Zakir Ameli, L., & Esfanjari Kenari, E. (2006). Mozaffari houses. In *Meybod, the city that Exists, by the efforts of Eisa Sponge Sponge*. Cultural Heritage and Tourism Organization, Meybod Cultural Heritage Research Center. 157-208.
- Zarrinkoob, A. (2001). *History of Iran after Islam*. Tehran: Amirkabir. Ninth edition.
- Zeinali, B., & Pirmoradian, M. (2014). Analysis of local historiography of Yazd (from the beginning to the end of the Safavid era). *Local Histories of Iran*, 2(5), 102-120.